

ΦΡΟΣΩ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Επιστημονική επιμέλεια

1885-2015
130 χρόνια

βιβλιοπωλείον της ΕΣΤΙΑΣ

ΠΑΙΔΙΑ
ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΙ
ΣΕ ΕΝΑΝ ΚΟΣΜΟ
ΠΟΥ ΑΛΛΑΖΕΙ

Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη

ΦΡΟΣΩ ΜΟΤΤΗ-ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Επιστημονική επιμέλεια

ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΙ
ΣΕ ΕΝΑΝ ΚΟΣΜΟ ΠΟΥ ΑΛΛΑΖΕΙ:

Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ “ΕΣΤΙΑΣ”

Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΑΘΗΝΑ 2015

2. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	79
ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ	
Ορισμοί και κριτήρια ταξινόμησης των μεταναστών	80
Η δυναμική της μετανάστευσης: ποσοτικά δεδομένα	82
ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	86
Επιπολιτισμός και προσαρμογή	86
Επιπολιτισμός, διαμαδικές σχέσεις και ταυτότητα	92
Επιπολιτισμός και ανάπτυξη	99
Ένα πολυεπίπεδο ενοποιητικό μοντέλο	105
ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	109
ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ	115
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	120

Βασίλης Παυλόπουλος,
Μαρίνα Ντάλλα, Φρόσω Μόττη-Στεφανίδη

2. Μετανάστευση

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κεφάλαιο αυτό μελετώνται οι ψυχολογικές διαστάσεις της μετανάστευσης που άπτονται της προσαρμογής των παιδιών και των εφήβων. Έμφαση δίνεται στη διασύνδεση των διεργασιών του επιπολιτισμού με τις διεργασίες της ανάπτυξης και των διομαδικών σχέσεων κατά τη μετακίνηση και εγκατάσταση σε μια νέα χώρα. Το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα διευκρινίζονται οι εννοιολογικές αποχρώσεις της συναφούς ορολογίας απαντώντας σε ερωτήματα όπως: ποιες είναι οι συνθήκες και τα κίνητρα της μετακίνησης; ποια είναι τα κριτήρια που διακρίνουν τη μετανάστευση, την παλιννόστηση και την προσφυγιά; πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά την απόφαση των γονέων να μετακινήθούν σε άλλη χώρα; Επιπλέον, αναδεικνύεται η δυναμική του μεταναστευτικού φαινομένου διεθνώς και στην Ελλάδα μέσα από την ανασκόπηση πρόσφατων στατιστικών στοιχείων. Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζονται τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις για τη μελέτη των νεαρών μεταναστών: η προσέγγιση της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας, η προσέγγιση της Κοινωνικής Ψυχολογίας και η προσέγγιση της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. Επιπλέον, περιγράφεται ένα διευρυμένο ενοποιητικό μοντέλο για την προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών, το οποίο εξετάζει την ανάπτυξη και τον επιπολιτισμό σε τρία αλληλένδετα επίπεδα: το ατομικό επίπεδο, το επίπεδο των αλληλεπιδράσεων και το κοινωνιακό επίπεδο. Στην τρίτη ενότητα συνοψίζονται τα εμπειρικά δεδομένα μιας σειράς ερευνών που έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια με αντικείμενο τον επιπολιτισμό και την προσαρμογή παιδιών και εφήβων μεταναστών από την Αλβανία και παλιννοστούντων Ποντίων, συγκριτικά με τους γηγενείς συμμαθητές τους. Στην τελευταία ενότητα επιχειρείται σύντομη καταγραφή των βασικών αρχών για τον

σχεδιασμό παρεμβάσεων με αντικείμενο την προσαρμογή των νεαρών μεταναστών στην οικογένεια, στο σχολείο, και σε ομάδες συνομηλίκων.

Αν και τα εκάστοτε ερευνητικά ευρήματα παραμένουν στενά συνδεδεμένα με τις επικρατούσες συνθήκες της ερευνητικής συγκυρίας που οδήγησε στην παραγωγή τους, πιστεύουμε ότι η ανάδειξη και διασύνδεση σημαντικών θεωρητικών σχημάτων έχει μια αξία που ξεπερνά το εδώ-και-τώρα, καθώς παρέχει χρήσιμα ερμηνευτικά εργαλεία σε ένα ερευνητικό πεδίο, όπως αυτό της μετανάστευσης, το οποίο έχει συχνά δεχθεί κριτική είτε για τον α-θεωρητικό χαρακτήρα των μελετών είτε για την αδυναμία γενίκευσης των πορισμάτων σε διαφορετικά ιστορικά και εθνοπολιτισμικά πλαίσια (Παυλόπουλος, 2011).

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ

Ορισμοί και κριτήρια ταξινόμησης των μεταναστών

Η μετανάστευση συνιστά διαδικασία «οικολογικής μετάβασης» (Bronfenbrenner, 1979), η οποία περιλαμβάνει την εθελούσια ή αναγκαστική μετακίνηση ατόμων ή ομάδων μακριά από τον τόπο διαμονής, και συνάμα την προσαρμογή στις οικολογικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες της χώρας μετοίκησης (Berry, 2001). Όροι όπως «μετανάστες», «πρόσφυγες», «παλιννοστούντες» υποδηλώνουν πολιτισμικά μη κυρίαρχες ομάδες στα πλαίσια της ευρύτερης κοινωνίας. Στις ομάδες αυτές δεν εντάσσονται μόνο εκείνοι που μετακινήθηκαν πρόσφατα, αλλά και τα παιδιά τους, είτε αυτά γεννήθηκαν στη χώρα καταγωγής των γονέων είτε στη χώρα υποδοχής. Τα παιδιά αυτά μεγαλώνουν ως μετανάστες ή πρόσφυγες αν οι γονείς τους είναι αλλοδαποί, είτε ως παλιννοστούντες αν οι γονείς τους είναι Έλληνες ομογενείς.

Οι περισσότεροι μετανάστες εγκαταλείπουν τη χώρα προέλευσης οικειοθελώς, με την προσδοκία ότι θα επιλύσουν τα προβλήματα της οικονομικής καχεξίας και θα φτιάξουν μια καλύτερη ζωή για τους ίδιους και τα παιδιά τους. Πρόκειται για

προσαρμοστικού τύπου μετακίνηση που συνδέεται με ενεργητικά κίνητρα έλξης και θετικές προσδοκίες για ατομική ανάπτυξη ή βελτίωση της ζωής της οικογένειας σε μια νέα κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα (Ward, Bochner, & Furnham, 2001).

Εκτός από τη μετακίνηση προς το εξωτερικό, το μεταναστευτικό φαινόμενο περιλαμβάνει επίσης την παλιννόστηση, δηλαδή τη μετακίνηση ομογενών ή εθνοτικών και εθνοτοπικών ομάδων με βασικό κίνητρο την επιστροφή στην πατρική γη. Μία κατηγορία παλιννοστούντων αφορά εκείνους που επιστρέφουν στην πατρίδα αφού έχουν βιώσει προσωπικά τη διαδικασία της μετανάστευσης. Η παλιννόστηση σε αυτήν την περίπτωση συνιστά κυκλική διαδικασία με τρία χωρο-χρονικά σημεία: τις εμπειρίες πριν από τη μετανάστευση στο εξωτερικό, τις εμπειρίες μετά τη μετανάστευση και την προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα με την επιστροφή στην πατρίδα (Παπαστυλιανού, 2012). Μια δεύτερη έννοια της παλιννόστησης υποδηλώνει τις περιπτώσεις της μετακίνησης ατόμων ή ομάδων ελληνικής καταγωγής που αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες στο γένος χωρίς να έχουν προσωπικό βίωμα της πατρίδας. Ως μέλη μεταγενέστερων γενιών, οι ομάδες αυτές έχουν δεχθεί παλαιότερα την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού και έχουν εσωτερικεύσει τα στοιχεία της πολιτισμικής παράδοσης μέσα από την οικογένεια και τα σημαντικά πρόσωπα της κοινότητας. Με βάση την ελληνική νομοθεσία, οι παλιννοστούντες είναι καταρχήν *ομογενείς αλλοδαποί*. Μετά την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας και την αλλαγή της σχέσης με την πολιτεία, οι παλιννοστούντες θεωρούνται επισήμως *ομογενείς ημεδαποί*, ακόμη και αν διατηρούν συγχρόνως την προηγούμενη ιθαγένεια (Έμκε-Πουλοπούλου, 2007). Τυπικά παραδείγματα αυτής της ρύθμισης αποτελούν οι Πόντιοι και, μετά από πιο πρόσφατη νομοθετική ρύθμιση, οι Βορειοηπειρώτες.

Σε αντίθεση με τους μετανάστες και παλιννοστούντες που «έλκονται» από τη χώρα υποδοχής, τους πολιτικούς πρόσφυγες «ωθεί» μακριά από τη χώρα τους ο φόβος δίωξης ή εξαναγκασμού εξαιτίας της φυλής, της θρησκείας, της εθνικότητας, της κοινωνικής τάξης ή των πολιτικών τους πεποιθήσεων. Γι' αυτό αδυνατούν ή δεν επιθυμούν να επιστρέψουν στη χώρα προέλευσης (ΔΟΜ & ΕΣΠ, 2001). Επισημαίνεται εδώ ότι, κατά τα τελευταία χρόνια, τα όρια μεταξύ μεταναστών και προσφύγων τείνουν να γίνουν ασαφή. Έτσι, επινοήθηκε ο όρος «οικονομικοί πρόσφυγες», όταν οικονομικοί μετανάστες εμφανίζονται ως πρόσφυγες για

να τύχουν καλύτερης μεταχείρισης και μεγαλύτερης ανοχής (Triandafyllidou, 2000).

Τα παιδιά μεταναστών, παλιννοστούντων και προσφύγων αποτελούν, θα λέγαμε, ξεχωριστή κατηγορία, που χρήζει ειδικού ενδιαφέροντος. Σε σύγκριση με τους ενήλικες, τα παιδιά που έχουν γεννηθεί στη χώρα των γονέων δεν είχαν το προνόμιο να συμμετάσχουν στην απόφαση της μετακίνησης, αλλά ούτε και την ικανότητα να επεξεργαστούν διεξοδικά τους λόγους που οδήγησαν τους γονείς να εγκαταλείψουν τις εστίες τους (Grinberg & Grinberg, 1989). Ενώ τα παιδιά αυτά μεγαλώνουν στο σταυροδρόμι δύο πολιτισμών, όπου οι καινούριες αξίες βρίσκονται συχνά σε ασυμφωνία ή ακόμα και σε σύγκρουση με τις αξίες της οικογένειας, παρά ταύτα, η έκθεσή τους στον νέο πολιτισμό μέσα από τον θεσμό της τυπικής εκπαίδευσης δημιουργεί άμεσες ευκαιρίες ανάπτυξης και πιο ευνοϊκές προϋποθέσεις κοινωνικοποίησης και ένταξης, συγκριτικά με τους ενήλικες μετανάστες. Η δεύτερη και τρίτη γενιά μεταναστών έμμεσα μόνο βιώνουν την εμπειρία της μετανάστευσης και τείνουν να είναι προσανατολισμένοι στη χώρα υποδοχής, χωρίς ωστόσο κάτι τέτοιο να σημαίνει ότι αποποιούνται την ταυτότητα της χώρας προέλευσης (Roysircar-Sodowsky & Maestas, 2000).

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι μετανάστες δεν συνιστούν μια ενιαία και ομοιογενή ομάδα στην οποία δύνανται να γενικευτούν τα ευρήματα μεμονωμένων μελετών. Μια τέτοια οπτική, πέρα από το ότι είναι λανθασμένη, αποτελεί τη βάση για δημιουργία στερεοτύπων που δυσχεραίνουν σημαντικά τις διομαδικές σχέσεις και την επιστημονική έρευνα. Η εικόνα μάλιστα γίνεται περισσότερο δυναμική αν λάβει κανείς υπόψη τη «γλώσσα των αριθμών» μέσα από τα στοιχεία που ακολουθούν.

Η δυναμική της μετανάστευσης: ποσοτικά δεδομένα

Η κινητικότητα ατόμων και ομάδων με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής ή την αποφυγή διώξεων και πολεμικών συγκρούσεων είναι οικουμενικό όσο και διαχρονικό φαινόμενο. Στις μέρες μας υπολογίζεται ότι περίπου 214 εκατομμύρια άνθρωποι, ποσοστό που αντιπροσωπεύει το 3,1% του παγκόσμιου πληθυσμού, ζουν μακριά από τις πατρίδες τους για διάστημα μεγαλύτερο από έναν χρόνο, με

συνέπεια να θεωρούνται μετανάστες (IOM, 2010). Σύμφωνα με την ίδια πηγή, ο αριθμός των προσφύγων εγγίζει τα 15,4 εκατομμύρια. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι ξένοι υπήκοοι αυξήθηκαν κατά 12% από το 2002 έως το 2008 (Eurostat, 2011), ενώ στο 15% ανέρχεται η αύξηση του ποσοστού των αιτούντων άσυλο στο διάστημα 2003-2011 (UNHCR, 2012). Στις ΗΠΑ, μια χώρα πολυπολιτισμική από τη σύστασή της, εκτιμάται ότι το 2040 ο ένας στους τρεις μαθητές θα είναι ξένης καταγωγής (Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2001). Στοιχεία όπως τα παραπάνω θεμελιώνουν το συμπέρασμα ότι η μετανάστευση αποτελεί την τρίτη κινητήρια δύναμη των δημογραφικών αλλαγών παγκοσμίως, μετά τη γονιμότητα και τη θνησιμότητα (Bongaarts & Bulatao, 2000).

Η Ελλάδα, όπως και οι άλλες δύο μεσογειακές χώρες του ευρωπαϊκού νότου (Ιταλία και Ισπανία), παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα της ραγδαίας μετατροπής της σε χώρα υποδοχής μεταναστών κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, μετά από σχεδόν έναν αιώνα αποστολής μεταναστών σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο (Triandafyllidou, 2000). Παράγοντες έλξης για τη μετακίνηση προς την Ελλάδα θεωρούνται, μεταξύ άλλων, η γεωγραφική της θέση στο σταυροδρόμι ηπείρων και πολιτισμών, η πολιτική σταθερότητα και η ανάπτυξη που συντελέστηκε με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, μέχρι τουλάχιστον αυτή να ανακοπεί από την πρόσφατη οικονομική κρίση. Οι παράγοντες ώθησης περιλαμβάνουν την κατάρρευση των πολιτικών καθεστώτων, τις εσωτερικές αναταραχές και τις πολεμικές συρράξεις που καταγράφονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007). Το κύμα μεταναστών προς τη χώρα μας περιλαμβάνει υπηκόους κρατών εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι έχουν εισέλθει με νόμιμο ή μη σύννομο τρόπο στη χώρα, καθώς και παλιννοστούντες ομογενείς που, παρά την ξένη τους υπηκοότητα, διαθέτουν ταυτόχρονα την ελληνική εθνικότητα. Επιπλέον, στην Ελλάδα ζει μικρός αριθμός αλλοδαπών που έχουν αποκτήσει την ιδιότητα του πολιτικού πρόσφυγα από το ελληνικό κράτος ή από την ελληνική αντιπροσωπεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ.

Σύμφωνα με τη Eurostat (2011), ο αριθμός των αλλοδαπών στην Ελλάδα το 2009 έφτανε τους 929.530 ή το 8,3% του γενικού πληθυσμού. Παρά τη σοβαρή οικονομική ύφεση και την υψηλή ανεργία των τελευταίων ετών, η αποχώρηση μεταναστών και η επιστροφή στην πατρίδα τους βρίσκεται σε εμβρυϊκό στάδιο, αν και δεν υπάρχουν ακόμα επαρκή επίσημα στοιχεία για να καταγράψουν την τάση αυ-

τή (Albanians in Greece, 2012). Οι μετανάστες που έχουν εγκατασταθεί τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από εθνική ποικιλότητα και ετερογένεια. Οι περισσότεροι είναι αλλοδαποί, με ή χωρίς έγγραφα, και από αυτούς οι Αλβανοί αποτελούν την πολυπληθέστερη ομάδα (56% στο σύνολο των μεταναστών). Μικρότερες μεταναστευτικές ροές προέρχονται από άλλες χώρες των Βαλκανίων (Βουλγαρία 4,7%, Ρουμανία 2,9%), από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Ανατολικής Ευρώπης (π.χ. Γεωργία 2,4%, Πολωνία 1,7%), ενώ σχεδόν 1 στους 4 μετανάστες κατάγεται από χώρες της Αφρικής και της Ασίας (ΕΣΥΕ, 2001).

Η πλειοψηφία των ομογενών παλιννοστούντων είναι: (α) Έλληνες Πόντιοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης αφού εγκατέλειψαν τον μικρασιατικό Πόντο μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων στις αρχές του 20ού αιώνα, (β) Βορειοηπειρώτες, οι οποίοι ενσωματώθηκαν στο αλβανικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, και (γ) παλιννοστούντες από υπερπόντιες χώρες που παραδοσιακά δέχονταν μετανάστες, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Αυστραλία, καθώς επίσης και από χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Αφρικής (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007).

Όσον αφορά τους πολιτικούς πρόσφυγες, οι περισσότεροι αλλοδαποί που απόκτησαν επισήμως την ιδιότητα αυτή προέρχονται από τη Μέση Ανατολή (π.χ. Ιράκ, Ιράν, Κουρδιστάν) και την Αφρική (π.χ. Σουδάν), κυρίως εξαιτίας των διώξεων από δικτατορικά καθεστώτα στις χώρες προέλευσης (Εμκε-Πουλοπούλου, 2007). Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι μετανάστες «χωρίς χαρτιά», δηλαδή εκείνοι που αφότου εισήλθαν στη χώρα, διαμένουν και εργάζονται έξω από το ισχύον καθεστώς νομιμότητας. Με βάση στοιχεία του ΙΜΕΠΟ και του ΚΕΠΕ, ο αριθμός των μεταναστών χωρίς έγγραφα στην Ελλάδα κυμαίνεται μεταξύ 250.000-300.000, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να προέρχονται από χώρες της Αφρικής (27,4%) και από την Αλβανία (8%) (Κανελλόπουλος, Γρέγου, & Πετραλιάς, 2006).

Η απογραφή πληθυσμού του 2001 έδειξε ότι στη χώρα μας ο μεταναστευτικός πληθυσμός είναι νεαρότερης μέσης ηλικίας συγκριτικά με τους γηγενείς, εφόσον υπολογίζεται ότι σε κάθε 100 αλλοδαπούς οι 9 είναι μέχρι 14 ετών, οι 86 μεταξύ 15-64 ετών και μόνον οι 5 είναι άνω των 65 ετών. Το ποσοστό των παιδιών κάτω των 14 ετών εγγίζει το 25% του συνόλου των μεταναστών, ενώ για τους γηγενείς η αντίστοιχη αναλογία είναι 19% (ΕΣΥΕ, 2001). Η αύξηση του μεταναστευτικού

ρεύματος και η δυναμική της ηλικίας των μεταναστών επηρέασε αναπόφευκτα τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού. Από τα διαθέσιμα στοιχεία για τα σχολικά έτη 2002-2009 προκύπτει σαφώς αυξητική τάση, καθώς η αναλογία των αλλοδαπών στο σύνολο των μαθητών ανήλθε στο 9,3% το σχολικό έτος 2008-09, από 6,7% το σχολικό έτος 2002-03 (ΙΠΟΔΕ, 2010). Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά το σχολικό έτος 2003-04 φοιτούσαν στην Α΄/θμια και στη Β΄/θμια εκπαίδευση 26.573 αλλοδαποί μαθητές, οι οποίοι δεν είχαν νόμιμη άδεια παραμονής (Λιανός, Κανελλόπουλος, Γρέγου, Γκέμι, & Παπακωνσταντίνου, 2008). Μεταξύ των αλλοδαπών μαθητών, το 10,7% έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα, ενώ το ποσοστό αυτό ειδικά για τους μετανάστες μαθητές δεύτερης γενιάς από την Αλβανία φτάνει το 37,4% (Γκότοβος & Μάρκου, 2004). Είναι λογικό να αναμένεται περαιτέρω αύξηση του αριθμού των μαθητών που έχουν γεννηθεί στη χώρα μας από μετανάστες γονείς, παρά την ανάσχεση της μεταναστευτικής εισροής προς τη χώρα μας λόγω της οικονομικής κρίσης.

Ως προς τη γεωγραφική διασπορά των αλλοδαπών και παλιννοστούντων μαθητών, παρατηρείται μεγαλύτερη συγκέντρωση στις σχολικές μονάδες της περιφέρειας Αττικής (11,9%), στο Ιόνιο (11,3%), στην Κεντρική Μακεδονία (9,8%), στο Νότιο Αιγαίο (8,6%) και στην Πελοπόννησο (8,3%), ενώ χαμηλότερα ποσοστά εμφανίζονται στη Δυτική Μακεδονία (3,9%), στη Θεσσαλία (4,9%) και στο Βόρειο Αιγαίο (4,9%) (Γκότοβος & Μάρκου, 2004). Η απουσία έντονης ασυμμετρίας στην παραπάνω κατανομή αποτελεί καταρχήν ένδειξη αποφυγής δημογραφικών στρεβλώσεων, οι οποίες θα αποτυπώνονταν ενδεχομένως στις διομαδικές σχέσεις, αν και για το θέμα αυτό έχει μεγάλη σημασία η αναλογία του ντόπιου και του μεταναστευτικού πληθυσμού σε τοπικό επίπεδο.

Γενικά, επισημαίνεται ότι στατιστικές καταγραφές και προβολές όπως οι παραπάνω έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα και πρέπει να ερμηνεύονται με επιφύλαξη, καθώς ενδέχεται να μην αποτυπώνουν την τρέχουσα εικόνα στην πραγματική της διάσταση. Πέρα από την έντονη ασάφεια που χαρακτηρίζει τις μεταναστευτικές ροές, η συνεκτίμηση ή όχι παραμέτρων όπως το καθεστώς νομιμότητας ή η διπλή υπηκοότητα μπορεί να αλλάξει σημαντικά το παραγόμενο αποτέλεσμα. Επομένως, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στις διαδικασίες υπολογισμού και αξιοποίησης των στοιχείων αυτών.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Παρόλο που η μετανάστευση έχει μελετηθεί εντατικά τις περασμένες δεκαετίες, δεν υπήρχε μέχρι πρόσφατα ένα διευρυμένο θεωρητικό σχήμα που να ενοποιεί την ψυχολογική γνώση σχετικά με τα παιδιά και τους εφήβους μετανάστες. Σημαντικό μέρος της έρευνας τοποθετείται στον πυρήνα της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας, όπου η προσαρμογή των μεταναστών μελετάται στο πλαίσιο της θεωρίας του επιπολιτισμού (Berry, 2001). Η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας υπό το πρίσμα των διομαδικών σχέσεων, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, οι διακρίσεις και η προκατάληψη έχουν αποτελέσει αντικείμενο της Κοινωνικής Ψυχολογίας (Liebkind, 2006). Η αναπτυξιακή προσέγγιση, από τη μεριά της, επικεντρώνεται στη διττή πορεία της προσαρμογής των παιδιών και εφήβων μεταναστών, όπου οι στόχοι της ανάπτυξης και του επιπολιτισμού αλληλεπιδρούν για να συνθέσουν την ιδιαιτερότητα της θέσης και της δυναμικής του νεαρού μετανάστη (Oppedal, Roysamb, & Heyerdahl, 2005. Sam & Oppedal, 2003).

Επιπολιτισμός και προσαρμογή

Οι ερευνητές που μελετούν την προσαρμογή των μεταναστών στο πλαίσιο της θεωρίας του επιπολιτισμού εξετάζουν: (α) τις πολιτισμικές και ψυχολογικές μεταβολές που συντελούνται κατά τη διάρκεια της άμεσης επαφής μεταξύ ομάδων με διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα, (β) το επιπολιτισμικό στρες, το οποίο πυροδοτείται όταν η διαπολιτισμική επαφή προκαλεί ενδοψυχικές συγκρούσεις ή όταν η αδυναμία του μετανάστη να αντεπεξέλθει αποτελεσματικά στις συνθήκες της χώρας υποδοχής αντιστρατεύεται την υιοθέτηση λειτουργικών συμπεριφορών, και (γ) την προσαρμογή στο νέο περιβάλλον μέσω της πολιτισμικής μάθησης, δηλαδή της υιοθέτησης «οικολογικά συμβατών» συμπεριφορών (Ward et al., 2001).

Οι ψυχολογικές μεταβολές που συντελούνται κατά την επαφή των μεταναστών με το ευρύτερο πλαίσιο είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη διατήρηση ή αποποίηση της πολιτισμικής κληρονομιάς της χώρας προέλευσης, και με την

ανάπτυξη ή αποφυγή σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία. Αυτές οι διεργασίες αποτυπώνουν τον πολιτισμικό προσανατολισμό των μεταναστών και αντιστοιχούν συνδυαστικά σε τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού, οι οποίες αποτυπώνουν τους τρόπους διαχείρισης του σχετίζεσθαι με την κοινωνία υποδοχής και τη χώρα προέλευσης. Πρόκειται για την εναρμόνιση, την αφομοίωση, τον διαχωρισμό και την περιθωριοποίηση (Berry, 1997, 2001).

Η *εναρμόνιση* είναι συνυφασμένη με τη ανάδυση μεικτής πολιτισμικής ταυτότητας, η οποία ενσωματώνει τα στοιχεία των πολιτισμών της χώρας προέλευσης και της κοινωνίας υποδοχής (Akhtar, 1999). Η σύνθεση και συνύπαρξη στοιχείων από τους δύο πολιτισμούς στηρίζει την αίσθηση συνέχειας του εαυτού, οδηγεί σε εσωτερική ισορροπία και καλή ψυχική υγεία, συνεισφέροντας συγχρόνως θετικά στην κοινωνικοπολιτισμική διάσταση της προσαρμογής. Ένα σημαντικό επίτευγμα της εναρμόνισης είναι η καλλιέργεια της διαπολιτισμικής επάρκειας, η οποία προβάλλει την ευελιξία του μετανάστη να χρησιμοποιεί άλλο ρεπερτόριο συμπεριφορών κατά την επαφή με τους συμπατριώτες του και άλλο κατά την επαφή με μέλη της χώρας υποδοχής (Ward et al., 2001). Η διπλή νοηματοδότηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας επιτρέπει στο άτομο να λειτουργήσει σχετικά ανεξάρτητα και να αξιολογήσει είτε θετικά είτε αρνητικά διάφορες όψεις της εσω-ομάδας και της εξω-ομάδας. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποκτά την αίσθηση ότι μπορεί να αντιμετωπίσει πιθανές στρεσογόνες καταστάσεις, όπως αρνητικά στερεότυπα και προκαταλήψεις (Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001).

Η *αφομοίωση* των μεταναστών συνεπάγεται την εγκατάλειψη της παραδοσιακής πολιτισμικής ταυτότητας και συνάμα τη σύναψη σχέσεων κυρίως με άτομα της ευρύτερης κοινωνίας (Suárez-Orozco, 2000). Ο Akhtar (1999) αναφέρει δύο μορφές που μπορεί να λάβει η αφομοίωση των μεταναστών στην ευρύτερη κοινωνία. Μια πρώτη μορφή είναι η *πλήρης* αφομοίωση, κατά την οποία η εγκατάλειψη της χώρας προέλευσης συνδέεται με αρνητικές προβολές και συναισθήματα απόρριψης, ενώ η χώρα υποδοχής εξιδανικεύεται, με συνέπεια τη ραγδαία ενσωμάτωση καινούριων πολιτισμικών στοιχείων. Η δεύτερη μορφή είναι η *εναλλακτική* αφομοίωση, η οποία συντελείται πάνω σε μια ευέλικτη ιεραρχία ανά τομέα ζωής. Για παράδειγμα, ο μετανάστης προκρίνει την αφομοίωση στον χώρο της εργασίας ή της εκπαίδευσης, ενώ η οργάνωση της οικογενειακής του ζωής μπορεί να ακολουθεί τα πρότυπα της χώρας προέλευσης.

Ο *διαχωρισμός* χαρακτηρίζεται από προσκόλληση του ατόμου στην εθνική του ομάδα, διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας, εξιδανίκευση της χώρας προέλευσης και υποτίμηση των νέων πολιτισμικών στοιχείων. Οι μετανάστες που υιοθετούν τη στρατηγική του διαχωρισμού διέρχονται ένα είδος απόσυρσης και απομόνωσης, που συνεπάγεται δυσκολίες στην απόκτηση καινούριων δεξιοτήτων (π.χ. εκμάθηση γλώσσας, σύναψη κοινωνικών σχέσεων) και συσχετίζεται με μειωμένο βαθμό ψυχοκοινωνικής προσαρμογής (π.χ. ανεργία) και χαμηλό επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή (Ward et al., 2001). Τα αρνητικά στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που προβάλλονται συχνά προς τη χώρα υποδοχής αποτελούν ενδείξεις αποτυχίας σε βασικούς τομείς της προσαρμογής και αντίδρασης στον φόβο αφομοίωσης από την ευρύτερη κοινωνία (Akhtar, 1999).

Η στρατηγική της *περιθωριοποίησης*, η οποία χαρακτηρίζεται από έλλειψη ενδιαφέροντος και αδυναμία επαφής με την εθνική ομάδα όσο και με την ευρύτερη κοινωνία, έχει συσχετιστεί με σύγχυση ταυτότητας, υπερβολικές απογοητεύσεις, αρνητικά συναισθήματα και προβλήματα ψυχικής υγείας (Berry, 1997). Ορισμένοι ερευνητές διαχωρίζουν τα άτομα που αντιμετωπίζουν απώλεια ταυτότητας από εκείνους που αποσυνδέουν τον εαυτό τους τόσο από την ομάδα των συμπατριωτών, όσο και από τη χώρα υποδοχής, υιοθετώντας έτσι ένα μάλλον ατομικιστικό προφίλ προσαρμογής (Bourhis, Barrette, El-Geledi, & Schmidt, 2009). Στη δεύτερη περίπτωση δίνεται έμφαση στην προσωπική ταυτότητα μάλλον, δηλαδή σε προσωπικές αξίες, στάσεις και πεποιθήσεις, παρά στην κοινωνική ταυτότητα μέσα από την ένταξη σε ομάδες. Ο μετανάστης προσαρμόζεται στη νέα χώρα ακολουθώντας μια αυτόνομη πορεία, η οποία στηρίζεται στην επίτευξη προσωπικών στόχων, χαρακτηρίζεται από υψηλή αυτοεκτίμηση και ερμηνεύει την επιτυχία με βάση ατομικά αξιοκρατικά κριτήρια παρά επιδιώκοντας την ένταξη στην εσωομάδα ή σε κάποια εξω-ομάδα.

Πρόσφατες έρευνες αναφέρονται στην έννοια του *συναισθηματικού επιπολιτισμού* (De Leersnyder, Mesquita, & Kim, 2011), που σημαίνει αλλαγές στα συναισθηματικά πρότυπα των μεταναστών εξαιτίας της έκθεσής τους στα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής. Καθώς η εμπειρία και η έκφραση των συναισθημάτων συνδέονται με το πολιτισμικό πλαίσιο (Diener & Lukas, 2004), η ομοιότητα ανάμεσα στα συναισθηματικά πρότυπα των μεταναστών και της ευρύτερης κοινωνίας ενδέχεται να αντανakλά την εσωτερίκευση στοιχείων του καινούριου πολιτι-

σμού. Συναφής είναι η έννοια της συναισθηματικής ταύτισης και της σύγκλισης ανάμεσα στα συναισθηματικά πρότυπα των ομάδων (De Leersnyder et al., 2011). Ο συναισθηματικός επιπολιτισμός φαίνεται να μην είναι πάντα ενδεικτικός του βαθμού αλλαγών στις στάσεις και στις αξίες των μεταναστών. Τα άτομα κρατούν δεσμούς με το παρελθόν στο πέρασμα του χρόνου, ωστόσο υιοθετούν καινούρια συναισθηματικά πρότυπα και διαφοροποιούνται σε σημεία που διευκολύνουν την πολιτισμική προσαρμογή. Αντιστρόφως, μετανάστες που επιδιώκουν την αφομοίωση στην ευρύτερη κοινωνία μπορεί να μην έχουν αφομοιώσει νοήματα και συναισθηματικά πρότυπα της χώρας υποδοχής. Η επιλεκτική προσέγγιση του επιπολιτισμού έχει θεωρηθεί ως στρατηγική που συντελεί στην ομαλή ένταξη και προσαρμογή των μεταναστών στο νέο περιβάλλον (Rumbaut & Portes, 2001).

Η έννοια του επιπολιτισμικού στρες συνδέεται με διάφορες καταστάσεις ή γεγονότα ζωής που προβάλλονται κατά τη διαδικασία προσαρμογής των μεταναστών στη νέα πραγματικότητα, πυροδοτώντας εσωτερικές ψυχολογικές συγκρούσεις τις οποίες το άτομο δεν έχει τη δυνατότητα να διαχειριστεί. Παρόλο που στην πλειοψηφία τους οι μετανάστες καταφέρνουν να εξασφαλίσουν εσωτερική συναισθηματική ισορροπία, υπάρχει ενίοτε η αντίστροφη εικόνα, οπότε οι αρνητικές συνέπειες του επιπολιτισμικού στρες λαμβάνουν κάποια από τις εξής μορφές: (α) συναισθηματικές εκδηλώσεις, όπως θυμός, δυσπιστία, καχυποψία, δυσφορία, άγχος και κατάθλιψη (Berry, 2006), (β) ψυχοσωματικές εκδηλώσεις και ασθένειες (Sam, 2006), (γ) προβλήματα εξωτερίκευσης, όπως αντικοινωνική συμπεριφορά και κατάχρηση ουσιών (Vega & Gil, 1999). Ο θυμός, η δυσπιστία και η καχυποψία έχουν συνδεθεί με απογοήτευση λόγω ανεκπλήρωτων φιλοδοξιών του μετανάστη, καθώς και με αρνητικές στάσεις της κοινωνίας υποδοχής (Berry, 1997, 2006). Η αντικειμενική ή υποκειμενική ανασφάλεια και οι συσσωρευμένες ψυχολογικές απώλειες αγαπημένων προσώπων και οικείων σημείων αναφοράς είναι συνυφασμένα με την ψυχολογική απομόνωση του μετανάστη, μια κατάσταση νοσταλγικού αποπροσανατολισμού, με συμπτώματα θλίψης και μείωση της φυσιολογικής ενεργητικότητας του ατόμου (Παπαδόπουλος, 2012).

Η ποιότητα της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής ενός ενήλικα μετανάστη προσδιορίζεται από: (α) τη γενική αίσθηση ικανοποίησης στην καινούρια χώρα, (β) τη σταθεροποίηση της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας, (γ) την ικανότητα να χειριστεί καθημερινές υποχρεώσεις στις συναλλαγές με το ευρύτερο κοινωνικό

πλαίσιο, και (δ) το επίπεδο ικανοποίησης από την εργασία και το εισόδημά του (Liebkind, 2006). Τα υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης και τα χαμηλότερα επίπεδα στρες θεωρούνται ότι έχουν οι μετανάστες που ακολουθούν τη στρατηγική της εναρμόνισης, ενώ η στροφή προς το παρελθόν και η εξιδανίκευση της χώρας προέλευσης αποτελούν συχνά αντισταθμιστική αντίδραση απέναντι στο αρνητικό κλίμα της χώρας υποδοχής, με συνέπεια δυσκολίες στην κοινωνικοπολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών. Η αφομοίωση, ως συμβολική και ψυχολογική απομάκρυνση του μετανάστη από την εθνική ομάδα, συνεπάγεται συχνά την απώλεια στήριξης από το κοντινό περιβάλλον, σε συνδυασμό με αισθήματα αβεβαιότητας και σωματικές δυσλειτουργίες. Η στρατηγική της περιθωριοποίησης έχει συσχετιστεί με σύγχυση ταυτότητας, υπερβολικές απογοητεύσεις, επιθετικότητα και προβλήματα ψυχικής υγείας (Berry, 1997, 2006). Το παραπάνω μοτίβο ευρημάτων επιβεβαιώθηκε σε εκτενή έρευνα με δείγμα 5.366 εφήβων μεταναστών σε 13 χώρες υποδοχής (Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι έφηβοι μετανάστες που υιοθέτησαν την εναρμόνιση είχαν την πλέον θετική έκβαση τόσο στον κοινωνικοπολιτισμικό, όσο και στον ψυχολογικό τομέα της προσαρμογής, ενώ στον αντίποδα τοποθετήθηκαν οι έφηβοι με διάχυτο επιπολιτισμικό προφίλ.

Η πορεία του επιπολιτισμού και της προσαρμογής των μεταναστών αποτυπώνεται με συστηματικό τρόπο στο θεωρητικό μοντέλο που έχει εκπονήσει ο Καναδός ψυχολόγος John Berry και οι συνεργάτες του (Berry, 1997, 2006. Berry & Sam, 1997). Το μοντέλο του Berry συνοψίζει τις σύνθετες σχέσεις ανάμεσα στα οικολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής και της χώρας προέλευσης αφενός, και στις ψυχολογικές μεταβολές και την επίτευξη της προσαρμογής στις νέες πολιτισμικές συνθήκες αφετέρου. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, οι ψυχολογικές μεταβολές που υφίσταται το άτομο κατά την πορεία του επιπολιτισμού προέρχονται από πέντε βασικές πηγές: (α) μεταβλητές ομαδικού επιπέδου *πριν* από τη μετανάστευση, όπως το πολιτικό σύστημα και η οικονομική κατάσταση της χώρας προέλευσης, (β) μεταβλητές ομαδικού επιπέδου *μετά* τη μετανάστευση, όπως η μεταναστευτική πολιτική και οι στάσεις των μελών της κοινωνίας υποδοχής απέναντι στους μετανάστες, (γ) ομαδικές μεταβολές που συνεπάγεται η διαπολιτισμική επαφή σε οικολογικό, βιολογικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, (δ) παρεμβαλλόμενους παράγοντες δημογραφικού

και ψυχολογικού περιεχομένου που προϋπάρχουν του επιπολιτισμού, όπως η ηλικία, το φύλο, η εκπαίδευση και τα κίνητρα μετανάστευσης, καθώς και (ε) παρεμβαλλόμενους παράγοντες που αναδύονται κατά τη διάρκεια του επιπολιτισμού, όπως οι στρατηγικές επιπολιτισμού ή οι διακρίσεις. Παρά την κριτική και τις τροποποιήσεις που έχουν κατά καιρούς προταθεί στο μοντέλο του Berry (βλ. π.χ. Bourhis, Moïse, Perreault, & Senécal, 1997), πρόκειται για ένα από τα πλέον επιδραστικά θεωρητικά σχήματα, αν κρίνει κανείς τουλάχιστον με βάση τον όγκο των ερευνητικών δεδομένων που παρήγαγε.

Η προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών από τη σκοπιά της ψυχολογίας του επιπολιτισμού μελετάται συχνά με παρόμοιους όρους όπως η προσαρμογή των ενηλίκων. Ωστόσο, ο όρος «μετανάστης» αναφέρεται συνήθως σε ενήλικο άτομο, το οποίο έχει κοινωνικοποιηθεί στη χώρα του και στη συνέχεια μετακινείται, οικειοθελώς ή ακούσια, με στόχο την προσωρινή ή μόνιμη παραμονή σε μια καινούρια πραγματικότητα (García Coll & Magnuson, 1997). Επομένως, η μελέτη των παιδιών και των εφήβων υπό αυτό το πρίσμα δημιουργεί τη λανθασμένη εντύπωση ότι στο πλαίσιο του επιπολιτισμού αναστέλλεται η ανάπτυξη και ότι η ποιότητα της προσαρμογής του αναπτυσσόμενου ατόμου προσδιορίζεται κυρίως από τη διεργασία του επιπολιτισμού, χωρίς τη συμμετοχή των διεργασιών της ανάπτυξης. Αναμενόμενη είναι η συνακόλουθη σύγχυση των αναπτυξιακών προβλημάτων με τις δυσκολίες, τις συγκρούσεις και το επιπολιτισμικό στρες που βιώνουν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της προσαρμογής τους (Sam & Oppedal, 2003).

Ένα δεύτερο σημαντικό ερώτημα αφορά τα χαρακτηριστικά του επιπολιτισμού των παιδιών και εφήβων μεταναστών. Κατά κανόνα, τα παιδιά δεν έχουν προλάβει να αφομοιώσουν επαρκώς τα στοιχεία του πολιτισμού των γονέων, είτε επειδή εγκαταλείπουν τη χώρα νωρίς στη ζωή τους, είτε επειδή δεν είχαν συχνές συναλλαγές και βιώματα από τη χώρα καταγωγής. Το γεγονός ότι η σχέση με τη χώρα προέλευσης των γονέων βρίσκεται υπό διαμόρφωση, σε συνδυασμό με την τάση των παιδιών να αναπτύσσουν πρόωρα διαδικασίες που οδηγούν στην αποδέσμευση από οικεία αντικείμενα, έχει ως αποτέλεσμα την επίσπευση της απομάκρυνσης από το παρελθόν. Εξαιτίας του πρόωρου αποχωρισμού, αλλά και της έντονης τάσης για αναζήτηση και εξερεύνηση αντικειμένων προσκόλλησης, τα παιδιά διέρχονται τη διεργασία του επιπολιτισμού πιο γρήγορα από ό,τι οι γονείς. Κατά συνέπεια, ενδέχεται να εκδηλωθούν διαγενεακές συγκρούσεις και να διαταραχθεί

η πορεία της ανάπτυξης, ειδικά όταν οι ενήλικες δυσκολεύονται να προσφέρουν στα νεαρά άτομα την κατάλληλη υποστήριξη ή όταν η πρόωρη κοινωνική ωρίμαση συνοδεύεται από μειωμένη συμπαράσταση από το περιβάλλον (Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2001).

Από το άλλο μέρος, τα μεταναστούποια της δεύτερης γενιάς γεννιούνται, μεγαλώνουν και πηγαίνουν σχολείο στη νέα χώρα, με αποτέλεσμα να μη βιώνουν τον επιπολιτισμό ως ενσωμάτωση στη νέα πατρίδα (Zane & Mak, 2003). Το παρελθόν της χώρας προέλευσης παραμένει ζωντανό μόνο μέσα από τις οικογενειακές αφηγήσεις, τα έθιμα και τη γλώσσα των γονέων. Ωστόσο, οι άδηλες ταυτίσεις με την οικογενειακή εθνική καταγωγή αφυπνίζονται ιδιαίτερα όταν τα παιδιά βιώνουν αισθήματα απειλής της προσωπικής τους αξίας ή όταν υφίστανται διακρίσεις από τους συνομηλίκους ή την ευρύτερη κοινότητα. Ο άριστος μετανάστης μαθητής, ο οποίος μοιάζει περισσότερο με τους γηγενείς παρά με τους ομοεθνείς του, ανακαλύπτει ξαφνικά ότι πρέπει να είναι κάποιος άλλος, για τον οποίο ελάχιστα γνωρίζει. Παιδιά που τα καταφέρνουν καλά στο σχολείο και νιώθουν ότι δεν ανήκουν στην ομάδα των ομοεθνών, έρχονται συχνά αντιμέτωπα με την υποτιμητική συμπεριφορά και τα προσβλητικά σχόλια από συμμαθητές τους λόγω της καταγωγής των γονιών τους (Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2001). Εν όψει μιας τέτοιας στερεοτυπικής απειλής, αυξάνεται η πιθανότητα να εμφανιστούν ενδοπροσωπικές συγκρούσεις με τη μορφή της σύγχυσης ταυτότητας, καθώς και συναισθήματα θυμού ή ενοχής απέναντι στους γονείς. Σε άλλες περιπτώσεις, οι διακρίσεις φαίνεται να συνδέονται με αυξημένο στρες, προβλήματα συμπεριφοράς ή συναισθήματος (Liebkind & Jasinskaja-Lahti, 2000. Noh & Kaspar, 2003), υπερκινητικότητα και προβλήματα με τους συνομηλίκους (Oppedal et al., 2005). Συνολικά, διαπιστώνεται ότι η μελέτη του επιπολιτισμού συνιστά προϋπόθεση αναγκαία αλλά όχι επαρκή για την κατανόηση των σύνθετων διεργασιών προσαρμογής των παιδιών και εφήβων μεταναστών.

Επιπολιτισμός, διομαδικές σχέσεις και ταυτότητα

Από κοινωνικοψυχολογική άποψη, τα φαινόμενα που άπτονται της μετανάστευσης δεν συνδέονται μόνο με ατομικούς παράγοντες της συμπεριφοράς. Καθορι-

στικό ρόλο διαδραματίζει η αλληλεπίδραση με άλλα άτομα ή ομάδες, η σχετική κοινωνική θέση των μεταναστών και οι πεποιθήσεις της πλειοψηφίας όσον αφορά τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων (Χρυσοχόου, 2011).

Το κυρίαρχο ιδεολογικό πρότυπο, αφομοιωτικό ή πολυπολιτισμικό, διαμορφώνει τις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις και τη μεταναστευτική πολιτική μιας χώρας (Berry, 2006). Σε θεσμικό επίπεδο, η έννοια της πολυπολιτισμικότητας περικλείει μια σειρά νόμων και διατάξεων που προωθούν την αντίληψη της συμμετοχής των μεταναστών στην ευρύτερη κοινωνία ως ισότιμων μελών, τη βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής τους θέσης και την εξάλειψη των διακρίσεων. Αντίθετα, η άσκηση μιας πολιτικής που καθορίζεται στη βάση των προτεραιοτήτων της κυρίαρχης ομάδας ισοδυναμεί με αφομοίωση ή περιθωριοποίηση των μεταναστευτικών πληθυσμών στην κοινωνία υποδοχής (Van de Vijver, Breugelmans, & Schalk-Soekar, 2008). Σε ατομικό επίπεδο, οι αντιλήψεις για την πολυπολιτισμική ιδεολογία αναφέρονται στις προσδοκίες των μελών της ευρύτερης κοινωνίας σχετικά με την προτιμώμενη στρατηγική επιπολιτισμού. Υπονοείται εδώ ότι η επιλογή αυτή δεν εναπόκειται αποκλειστικά στην ελεύθερη βούληση των ιδίων των μεταναστών, αλλά έχει στενή σχέση με τις πολιτικές που ακολουθούν οι πλουραλιστικές κοινωνίες, και με τις προσδοκίες τους όσον αφορά τη διατήρηση της πολιτισμικής κληρονομιάς και τη συμμετοχή των μεταναστών σε τομείς της δημόσιας σφαίρας όπως η εκπαίδευση, η εργασία και η υγεία (Παυλόπουλος & Μπεζεβέγκης, 2008. Χρυσοχόου, 2011).

Η εναρμόνιση των μεταναστών προκρίνεται σε κοινωνίες που έχουν αποδεχτεί τη διαφορετικότητα και παρέχουν ένα περιβάλλον που καλλιεργεί την αίσθηση της οικονομικής και πολιτισμικής ασφάλειας. Αντίθετα, η στρατηγική της αφομοίωσης απορρέει από την παραδοσιακή αντίληψη του έθνους-κράτους ως ενιαίου πολιτισμικού μορφώματος, με βασικά χαρακτηριστικά την πολιτισμική ομοιογένεια και την αναγκαστική συγχώνευση των πολιτισμικών διαφορών στην επικρατούσα κουλτούρα. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η κυρίαρχη ομάδα οδηγεί τις μη κυρίαρχες σε διαχωρισμό και γκετοποίηση ή σε αποκλεισμό και περιθωριοποίηση, υποστηρίζοντας ότι οι μετανάστες δεν είναι δυνατόν να ενσωματωθούν στη χώρα υποδοχής ως ισότιμα μέλη, ή προτείνοντας την απέλασή τους (Berry, 2001, 2006). Σε έρευνα με Έλληνες φοιτητές, οι Dalla και Motti-Stefanidi (2010) διαπίστωσαν ότι η έννοια της πολυπολιτισμικότητας συνδέεται με την αντίληψη

της εθνικής ταυτότητας, τις οικονομικές συνέπειες της μετανάστευσης και την προσλαμβανόμενη απειλή. Μεγαλύτερη ταύτιση με την εσω-ομάδα και μεγαλύτερη πρόσληψη της απειλής σε ρεαλιστικό επίπεδο (οικονομική ευημερία) και συμβολικό επίπεδο (πολιτισμικές αξίες της κοινωνίας υποδοχής) συνδέθηκαν με αρνητικές πολυπολιτισμικές στάσεις και με υποστήριξη περιοριστικών μέτρων απέναντι στους μετανάστες.

Η έννοια του *διαδραστικού επιπολιτισμού* εξετάζει την αλληλεπίδραση μεταξύ των προσδοκιών της ευρύτερης κοινωνίας και των στάσεων των μεταναστών όσον αφορά την επιπολιτισμική διαδικασία (Bourhis et al., 1997). Κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται ένα πλαίσιο συμφωνίας ή ασυμφωνίας, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε θετικές, προβληματικές ή συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ ομάδων. Εάν οι μετανάστες επιθυμούν την εναρμόνιση στην ευρύτερη κοινωνία, αλλά οι στάσεις της ευρύτερης κοινωνίας τους οδηγούν σε αφομοίωση, απόσχιση ή αποκλεισμό, τότε διαμορφώνονται προβληματικές ή συγκρουσιακές σχέσεις, που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές αντιλήψεις για τη θέση των πολιτισμικών ομάδων εντός της κοινωνίας. Οι μετανάστες επιθυμούν την αναγνώριση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, στο πλαίσιο όμως μιας διαφορετικής κυρίαρχης αναπαράστασης, η οποία συχνά υπονοεί την άρρητη ιεράρχηση των μεταναστευτικών ομάδων με βάση την πολιτισμική τους καταγωγή. Για παράδειγμα, στην εργασία των Dalla και Motti-Stefanidi (2010) που προαναφέρθηκε, οι ερευνήτριες μελέτησαν τις στάσεις των Ελλήνων φοιτητών απέναντι σε διαφορετικές μεταναστευτικές ομάδες και βρήκαν ότι οι Πόντιοι παλιννοστούντες θεωρούνται ισότιμα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας, ενώ οι Αλβανοί και οι Βούλγαροι τοποθετήθηκαν στις τελευταίες θέσεις της νοερής αυτής ιεραρχίας. Συνεπώς, ένα πλαίσιο συμφωνίας ανάμεσα στις προσδοκίες της κοινωνίας υποδοχής και στις στάσεις των μεταναστών για τον επιπολιτισμό δεν αρκεί για τη μελέτη της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ομάδων. Σημαντικό παράγοντα αποτελεί η σχετική διομαδική θεώρηση του επιπολιτισμού, η οποία υποστηρίζει ότι η κοινωνική συμπεριφορά είναι απότοκν των κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες ανήκουμε, των ταυτίσεων με αυτές, καθώς και της τοποθέτησης των ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία (Liebkind, 2006).

Η εθνική ταυτότητα έχει μελετηθεί στις κοινωνικοψυχολογικές έρευνες κυρίως υπό το πρίσμα της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, 1981). Με βάση την προσέγγιση αυτή, η εθνική ταυτότητα ορίζεται ως η επίγνωση του ατόμου

ότι αποτελεί μέλος μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, σε συνδυασμό με τις στάσεις, τις αντιλήψεις, τα συναισθήματα και τις συμπεριφορές που απορρέουν από την ένταξη στην ομάδα αυτή (Phinney, 1989). Η εθνική ταυτότητα γίνεται αντιληπτή ως αποτελούμενη από τέσσερις διαστάσεις: την αναγνώριση του εαυτού ως μέλους μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας, την αξιολόγηση της ομάδας αυτής σε σύγκριση με άλλες ομάδες, τη συνειδητοποίηση των χαρακτηριστικών της ομάδας (γλώσσα, θρησκεία, κ.ά.), και μια διάσταση δράσης, η οποία αφορά συμπεριφορές και πρακτικές που συνδέουν το άτομο με την εθνοπολιτισμική του ομάδα (διατήρηση παραδόσεων, προτιμήσεις συγκεκριμένων φαγητών ή μουσικής, κ.ά.). Ο Akhtar (1999) αναφέρεται στην εθνική ταυτότητα ως ένα εσωτερικευμένο σχήμα αξιών, το οποίο εκφράζει τη συνέχεια της νοηματοδότησης του εαυτού από το παρελθόν στο παρόν, αλλά και των μελλοντικών προσδοκιών του ατόμου σε σχέση με την εθνότητα.

Οι αλλαγές που συντελούνται στη δομή της εθνικής ταυτότητας των μεταναστών βρίσκονται σε συνάρτηση με την κοινωνική κατηγοριοποίηση και με την ψυχολογική απειλή που γίνεται αντιληπτή στις διαφορετικές φάσεις του επιπολιτισμού. Κατά την αναζήτηση θετικής κοινωνικής ταυτότητας, μετανάστες και μέλη εθνικών μειονοτήτων υιοθετούν μια σειρά από στρατηγικές, η επιλογή των οποίων δεν καθορίζεται μόνο από τις συγκρίσεις μεταξύ εσω-ομάδας και εξω-ομάδων, αλλά επίσης από το κοινωνικό κλίμα των διομαδικών σχέσεων. Σημαντικά κριτήρια είναι η διαπερατότητα των ορίων μεταξύ των ομάδων, η σταθερότητα της θέσης της ομάδας στην οποία ανήκει κανείς και η προσλαμβανόμενη «νομιμότητα» της ασυμμετρίας στην κοινωνική θέση των ομάδων (Ellemers, Spears, & Doosje, 2002). Στην περίπτωση που τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι διαπερατά, ο μετανάστης μπορεί να επιλέξει μια στρατηγική ατομικής κινητικότητας, είτε εγκαταλείποντας πλήρως την εθνική του ταυτότητα και επιδιώκοντας να αφομοιωθεί στην κοινωνία υποδοχής, είτε συνδυάζοντας στοιχεία του πολιτισμού της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, ή διαχωρίζοντας τη θέση του από τα μέλη της εσω-ομάδας και τονίζοντας την προσωπική του ταυτότητα. Εάν τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι μη διαπερατά, τα μέλη των μη κυρίαρχων ομάδων ενδέχεται να επιλέξουν στρατηγικές κοινωνικού ανταγωνισμού ενισχύοντας την ταύτιση με τη δική τους ομάδα και συμμετέχοντας σε κινητοποιήσεις για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους και την αλλαγή της ασυμμετρίας

μεταξύ των ομάδων. Αν δεν είναι ορατές άλλες εναλλακτικές, οι μετανάστες αναμένεται να υιοθετήσουν στρατηγικές κοινωνικής δημιουργικότητας μέσα από συγκρίσεις που ευνοούν την εθνική τους ομάδα (Brewer & Miller, 1996). Κατά συνέπεια, η εθνική ταυτότητα των μεταναστών ως συμβιβασμός μεταξύ της ανάγκης του ανήκειν και της ανάγκης για διαφοροποίηση από τους άλλους, αναδύεται κατά την αλληλεπίδρασή τους με την ευρύτερη κοινωνία, αλλά και κατά την επαφή τους με την κοινότητα των συμπατριωτών στη χώρα υποδοχής και στη χώρα προέλευσης (Driedger, 2003).

Όσον αφορά τα παιδιά και τους εφήβους μετανάστες, η εξελικτική διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας έχει διαφορετικό ρυθμό και ακολουθία συγκριτικά με τους ενήλικες. Αντίθετα από τους γονείς, οι οποίοι προσαρμόζονται στη χώρα υποδοχής έχοντας σαφή εικόνα της εθνικής τους ταυτότητας, η εθνική ταυτότητα των παιδιών και των εφήβων αναδύεται και εγκαθίσταται μέσω ταυτίσεων που επισυμβαίνουν ταυτόχρονα στο πλαίσιο δύο αξιακών συστημάτων, αφενός του πολιτισμού προέλευσης των γονέων και αφετέρου του πολιτισμού της χώρας υποδοχής (Suárez-Orozco, 2004). Από μικρή ηλικία το παιδί αναπτύσσει την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας και εσωτερικεύει μια σειρά πεποιθήσεων για την ομάδα των προγόνων, στα πλαίσια των αλληλεπιδράσεων με τους γονείς και με άλλα σημαντικά πρόσωπα (Verkuyten, 2005). Η ταύτιση του παιδιού με γονείς, συγγενείς, φίλους και γνωστούς καλλιεργεί την αίσθηση του ανήκειν στην εθνική ομάδα. Η γλώσσα, οι πεποιθήσεις, τα ήθη, τα έθιμα και η μη λεκτική συμπεριφορά ενυπάρχουν στις προσωπικές σχέσεις που σημαδεύουν τη ζωή του παιδιού. Κατ' αυτόν τον τρόπο το παιδί ενσωματώνει πολιτισμικά, ιστορικά και κοινωνικά στοιχεία, συνειδητοποιεί την έννοια της εθνότητας και διαμορφώνει στάσεις απέναντι σε αυτήν. Με άλλα λόγια, η αίσθηση της εθνικής ταυτότητας αναδύεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής και οι άνθρωποι δύσκολα αποχωρίζονται τις προσκολληθείσες της παιδικής ηλικίας (Verkuyten, 2005).

Η διαμόρφωση της ταυτότητας ακολουθεί προοδευτική εξέλιξη, κατά την οποία καταγράφονται αλλαγές στο σχετίζεσθαι του αναπτυσσόμενου ατόμου με την εθνική του ομάδα (Phinney et al., 2001). Στην προεφηβική ηλικία τα παιδιά αποκτούν μια γενική, θετική ή αρνητική, έννοια του εθνικού εαυτού, όπως σκιαγραφείται κυρίως από τους γονείς ή από τις πιέσεις της ευρύτερης κοινωνίας. Πρόκειται για μια κατάσταση ανεξερευνήτης εθνικής ταυτότητας, που εστιάζει σε

πιο εμφανείς και συγκεκριμένες πτυχές, όπως οι παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα. Στην πρώιμη και μέση εφηβεία, κατά το στάδιο εξερεύνησης της εθνικής ταυτότητας, τα παιδιά αρχίζουν να επεξεργάζονται θέματα σχετικά με την εθνική τους καταγωγή, νιώθουν ότι αποτελούν μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας και συνδέουν την αίσθηση του ανήκειν στην εθνική τους ομάδα με την προσωπική ταυτότητα, τις διαπροσωπικές σχέσεις και το ευρύτερο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο (π.χ. συζητήσεις με φίλους και ενήλικες, ενημέρωση γύρω από την ιστορία της εθνικής ομάδας). Οι ευρύτερες γνωστικές και συναισθηματικές αλλαγές παροτρύνουν τον έφηβο να αμφισβητήσει τις πεποιθήσεις και τις κοσμοθεωρίες που έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια της οικογένειας, με αποτέλεσμα στο τέλος της εφηβείας ή στη φάση της αναδυόμενης ενηλικίωσης, τα άτομα να είναι πλέον σε θέση να κατακτήσουν την εθνική τους ταυτότητα. Μια τέτοια ώριμη επίτευξη της εθνικής ταυτότητας κατόπιν ενεργητικής εξερεύνησης επιτρέπει τη συνολική αντίληψη ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων και συνεπάγεται θετικές αντιλήψεις και στάσεις προς άλλες εθνικές ομάδες (Phinney, 1989).

Οι κοινωνικοψυχολογικές έρευνες τονίζουν τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της εθνικής ταυτότητας των παιδιών και εφήβων μεταναστών, όπου εμπλέκονται παράγοντες και διεργασίες πέρα από τη συνήθη πορεία διαμόρφωσης της προσωπικής ταυτότητας. Στη διαδικασία αυτή είναι σημαντικό να ληφθεί υπ' όψιν όχι μόνο η οικογένεια, αλλά επίσης η επίδραση που ασκεί το σχολικό περιβάλλον και η επαφή με την ομάδα των συνομηλίκων (Phinney, Romero, Nava, & Huang, 2001). Τα ερευνητικά στοιχεία δείχνουν ότι οι εμπειρίες των παιδιών στο σχολείο μπορεί να διαφοροποιήσουν τη διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας, καθώς ενεργοποιούν διεργασίες κοινωνικής σύγκρισης σε διομαδικό επίπεδο, ειδικά σε περιπτώσεις διακρίσεων, στερεοτυπικών αντιλήψεων και πίεσης για συμμόρφωση προς την ευρύτερη κοινωνία (Phinney, 1990). Η παρουσία πολιτισμικής ετερογένειας στο σχολικό πλαίσιο φαίνεται να ενισχύει την ανάγκη διατήρησης της εθνικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης (Supple, Ghazarian, Frabutt, Plunkett, & Sands, 2006), καθώς η πιο εντατική επαφή με μέλη της εσω-ομάδας αυξάνει την ενδο-ομαδική οικειότητα και την προσλαμβανόμενη ομοιογένεια των εξω-ομάδων. Το εύρημα αυτό συνάδει με έρευνες που διαπιστώνουν ότι η αλληλεπίδραση μεταξύ εφήβων της ίδιας εθνικής ομάδας συνιστά προβλεπτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Phinney et al., 2001).

Συμπερασματικά, η κοινωνικοψυχολογική έρευνα προσφέρει αρκετές ιδέες για τη μελέτη της προσαρμογής των μεταναστών, ιδιαιτέρως σε ό,τι αφορά τις διομαδικές σχέσεις, τη διαχείριση της αλλαγής και την απειλή της εθνικής ταυτότητας. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι η προσαρμογή των μεταναστών ενέχει πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης και ερμηνείας, καθώς και μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε ενδο-ατομικές και περιστασιακές μεταβλητές. Η εστίαση στην εθνική ταυτότητα των μεταναστών και στις στρατηγικές διαχείρισης της αλλαγής χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι πεποισθίσεις των γηγενών για τον επιπολιτισμό μπορεί να οδηγήσει στην αποσύνδεση της προσαρμογής των μεταναστών από το κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Από το άλλο μέρος, οι μελέτες ενδέχεται να δώσουν υπερβολική έμφαση στη σημασία της εθνικής ταυτότητας των μεταναστών. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, η Χρυσοχόου (2010) υπενθυμίζει ότι οι μετανάστες που εγκαταλείπουν τη χώρα τους για οικονομικούς κυρίως λόγους ενδέχεται να αποσυνδέουν την εθνική ταυτότητα από την προσαρμογή στην καινούρια χώρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αρνούνται ή αγνοούν την καταγωγή τους. Συνεπώς, η εθνική ταυτότητα είναι αναγκαίο να προσεγγιστεί, μεταξύ άλλων, υπό το φως της οικονομικής κατάστασης (Liebkind, 2006).

Είναι αλήθεια ότι το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικοψυχολογικής ερευνητικής παραγωγής για τους μετανάστες αγνοεί την αναπτυξιακή διάσταση (Brown & Zagefka, 2011). Ωστόσο, μια αναπτυξιακή κοινωνικοψυχολογική προσέγγιση θα μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στην κατανόηση των διεργασιών διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας και της προσαρμογής των παιδιών και εφήβων μεταναστών. Ορισμένα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση συναντάμε σε πρόσφατες ερευνητικές απόπειρες στον ελλαδικό χώρο. Για παράδειγμα, οι Παυλόπουλος, Μπεζεβέγκης και Γεωργαντή (2012) διαπίστωσαν ότι οι έφηβοι μετανάστες δεν διαφέρουν από τους γηγενείς συνομηλίκους τους όσον αφορά την πορεία διαμόρφωσης της ψυχολογικής και της εθνικής ταυτότητας. Η ενδο-ομαδική διαφοροποίηση σχετίζεται με την επιπολιτισμική διαδικασία και με ατομικούς παράγοντες. Αρκετοί έφηβοι αναπτύσσουν δέσμευση προς την εθνική ομάδα καταγωγής, ωστόσο οι περισσότεροι έφηβοι μετανάστες δεύτερης γενιάς στρέφονται προς την ελληνική ταυτότητα, είτε λόγω προσωπικής επιλογής είτε λόγω πιέσεων της ευρύτερης κοινωνίας. Επιπροσθέτως, η διατήρηση δεσμών με την ταυτότητα της χώρας καταγωγής όχι μόνο δεν είναι ασύμβατη προς τη σύναψη σχέσεων με την ευρύτερη

κοινωνία, αλλά δημιουργεί μια αίσθηση συνέχειας και σταθερότητας που διευκολύνει την ομαλή ανάπτυξη και την προσαρμογή των νεαρών μεταναστών (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008). Μάλιστα, η κατακτημένη εθνική ταυτότητα των εφήβων αυτών μπορεί να έχει προστατευτικό ρόλο σε συνθήκες αυξημένης αντιξοότητας, συμβάλλοντας στην επίτευξη επαρκούς ψυχικής λειτουργίας. Αντίθετα, οι περισσότεροι ψυχικά ευάλωτοι και μη επαρκείς έφηβοι μετανάστες έχει βρεθεί ότι τοποθετούνται σε πιο ανώριμα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας (Μόττιν-Στεφανίδη, Ντάλλα, Παπαθανασίου, Τάκης, & Παυλόπουλος, 2011). Ευρήματα όπως τα παραπάνω δεν θα ήταν δυνατόν να εντοπιστούν χωρίς τη δημιουργική συνάντηση ειδικών από διαφορετικούς ψυχολογικούς κλάδους, η οποία ουσιαστικά προδιαγράφει την ατζέντα για τη μελλοντική έρευνα.

Επιπολιτισμός και ανάπτυξη

Η έννοια της ανάπτυξης συνίσταται σε μια διαχρονική πορεία αλλαγών καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, οι οποίες συντελούνται μέσα από προοδευτικά σύνθετες διεργασίες, που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των ατομικών βιολογικών και ψυχολογικών προδιαθέσεων με τα πρόσωπα, τα αντικείμενα και τα σύμβολα του περιβάλλοντος όπου το άτομο ζει και μεγαλώνει (Bronfenbrenner, 1979). Σύμφωνα με τις σύγχρονες προσεγγίσεις, η πορεία της ανάπτυξης προσδιορίζεται από τέσσερις παράγοντες: (α) τις διεργασίες, νοούμενες ως αλληλεπιδράσεις ατόμου-περιβάλλοντος, (β) τα χαρακτηριστικά του παιδιού, (γ) τις περιβαλλοντικές συνθήκες και (δ) το πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο διαμορφώνει τους αναπτυξιακούς στόχους και τις πρακτικές κοινωνικοποίησης (Bronfenbrenner, 1997. Cicchetti & Toth, 2000). Οι αλληλεπιδράσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο τα χαρακτηριστικά του παιδιού και οι περιβαλλοντικές συνθήκες επηρεάζουν την ανάπτυξη. Αυτό ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό για τις συνεχείς, μακράς διάρκειας αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στο παιδί και το εγγύτερο περιβάλλον (οικογένεια, φίλοι), αλληλεπιδράσεις που συνοδεύονται από στενούς προσωπικούς δεσμούς και αποτελούν τις άμεσες ή πρωτογενείς διεργασίες. Η δεύτερη κατηγορία, των έμμεσων διεργασιών, αφορά τις αλληλεπιδράσεις της

οικογένειας και του παιδιού με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (σχολείο, κοινότητα). Ο ρόλος των έμμεσων διεργασιών θεωρείται διαμεσολαβητικός, καθώς η επίδρασή τους στην προαγωγή της ανάπτυξης φιλτράρεται από το κοντινό περιβάλλον του παιδιού. Ωστόσο, σε περιπτώσεις απουσίας πρωτογενών υποστηρικτικών δικτύων, η στήριξη από ευρύτερους κοινοτικούς και κοινωνικούς θεσμούς είναι καθοριστική για την ψυχολογική επάρκεια του παιδιού (Cicchetti & Toth, 2000).

Η θεωρία των βιο-οικολογικών συστημάτων (Bronfenbrenner, 1979, 1997) περιγράφει τέσσερα επάλληλα υποσυστήματα του περιβάλλοντος, τα οποία συμβάλλουν στην κατανόηση της ανάπτυξης: το μικροσύστημα, το μεσοσύστημα, το εξωσύστημα και το μακροσύστημα. Το *μικροσύστημα* περιλαμβάνει ένα σύνολο δραστηριοτήτων, κοινωνικών ρόλων και διαπροσωπικών σχέσεων με αμφίδρομες επιδράσεις που αναπτύσσονται στο εγγύτερο περιβάλλον του παιδιού, όπως στην οικογένεια, στο σχολείο και στην ομάδα των συνομηλίκων. Οι κατηγορίες του μικροσυστήματος μεταβάλλονται συνεχώς ανάλογα με την ηλικία και το στάδιο ανάπτυξης του παιδιού. Πρόσωπα και ομάδες, όπως οι φίλοι, οι συμμαθητές, οι εκπαιδευτικοί και άλλοι με τους οποίους το παιδί έχει ουσιαστική αλληλεπίδραση, καταλαμβάνουν μεγάλο κομμάτι της κοινωνικής ζωής των εφήβων διαδραματίζοντας σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη (Compas & Wagner, 1991).

Το *μεσοσύστημα* πραγματεύεται την επικοινωνία και αλληλεπίδραση μεταξύ μικροσυστημάτων, όπως, για παράδειγμα, ανάμεσα στην οικογένεια και το σχολείο ή ανάμεσα στην οικογένεια και την κοινότητα. Το σχολείο, ως τόπος συνάντησης του παιδιού και της οικογένειας με την ευρύτερη κοινωνία, κατέχει καίρια θέση στην ακαδημαϊκή και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Για την κατανόηση του ρόλου του σχολείου στην ψυχική επάρκεια του παιδιού, το ενδιαφέρον των ερευνητών στρέφεται τόσο στο μαθησιακό περιβάλλον, όσο και στην ποιότητα των σχέσεων του σχολείου με την οικογένεια (Eccles, Lord, & Buchanan, 1996). Χαρακτηριστικά της οικογένειας που συνδέονται με τη σχολική και ακαδημαϊκή επάρκεια του παιδιού είναι η τακτική επαφή των γονέων με τους δασκάλους, η γονική εμπλοκή στην επίλυση προβλημάτων του σχολείου, η συστηματική στήριξη των παιδιών στο διάβασμα, καθώς και οι εκπαιδευτικές αξίες της οικογένειας (Coleman & Karraker, 1997).

Το *εξωσύστημα* συνδέεται με παράγοντες θεσμικού όσο και άτυπου χαρακτήρα. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρονται τα χαρακτηριστικά της τοπικής κοινότητας

ως πλαισίου κοινωνικής και οικονομικής δράσης των γονέων (Graig, 1998). Στη δεύτερη περίπτωση, και με σημείο αναφοράς την άμεση αλληλεπίδραση του παιδιού, το εξωσύστημα περιλαμβάνει την ομάδα των συνομηλίκων και ομάδες δημιουργικής ψυχαγωγίας (π.χ. αθλητικούς ή καλλιτεχνικούς συλλόγους). Στα πλαίσια αυτά το παιδί λαμβάνει στήριξη, αναπτύσσει δεξιότητες και καλλιεργεί την αίσθηση του ανήκειν (García Coll & Szalacha, 2004). Η συμβολή της τοπικής κοινωνίας συνίσταται στο βιοτικό επίπεδο της γειτονιάς (π.χ. ποσοστά ανεργίας, δείκτες εγκληματικότητας) και στην ύπαρξη υποδομών για την παροχή κοινωνικών και ψυχολογικών υπηρεσιών. Οι παράγοντες αυτοί προσδιορίζουν τους ψυχοκοινωνικούς πόρους για την ανάπτυξη των παιδιών και τη στήριξη των οικογενειών τους (Winefield, 2002). Αντίθετα, το στρες λόγω ανέχειας ή η βία και η εγκληματικότητα στην κοινότητα επηρεάζουν τη συμπεριφορά των γονέων, οι οποίοι ενδέχεται να υιοθετήσουν αυστηρές, αναποτελεσματικές πρακτικές διαπαιδαγώγησης, προκειμένου να προστατεύσουν άμεσα τα παιδιά τους είτε να τα προετοιμάσουν για μια ζωή υψηλού κινδύνου (Mahoney & Stattin, 2000).

Το *μακροσύστημα* εξετάζεται σε συνάρτηση με την οργάνωση και τους θεσμούς της κοινωνίας, καθώς και τις κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες, όπως αυτές του ατομικισμού ή της συλλογικότητας, οι οποίες διαφοροποιούν τις κοινωνίες και επηρεάζουν τα λειτουργικά χαρακτηριστικά του εαυτού (Markus & Kitayama, 1994), τους στόχους της ανάπτυξης (Μόττην-Στεφανίδη, 2004) και τις πρακτικές κοινωνικοποίησης των γονέων (Chun & Akutsu, 2003).

Τέλος, το *χρονοσύστημα* αντιπροσωπεύει μια συνιστώσα που διατρέχει το σύνολο των υπόλοιπων συστημάτων και αποτελεί σχετικά μεταγενέστερη προσθήκη στη θεωρία του Bronfenbrenner (1997). Η χρονική διάσταση περιλαμβάνει όλα τα εξωτερικά ή εσωτερικά γεγονότα που αναμένεται να επηρεάζουν την πορεία της ανάπτυξης και την εξέλιξη των συστημάτων μέσα στα οποία το άτομο ζει και από τα οποία καθορίζεται με ευθύ ή έμμεσο τρόπο (π.χ. μετανάστευση, αλλαγές στη δομή της οικογένειας, αλλαγή τόπου κατοικίας, ανεργία γονέων, κ.ά.). Ο χρόνος λαμβάνεται υπ' όψιν σε μικρο-, μεσο- και μακρο-επίπεδο, καθώς και όσον αφορά την έννοια του συγχρονισμού (timing), η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία στη μελέτη της εμφάνισης και της αλληλουχίας των αναπτυξιακών επιτευγμάτων.

Οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι θέτουν δύο βασικά ερωτήματα αναφορικά με τους νεαρούς μετανάστες: Πρώτον, διαφέρουν τα παιδιά αυτά από τους γηγενείς

ομηλίκους τους στην επίτευξη βασικών αναπτυξιακών επιτευγμάτων της ηλικίας που διανύουν; Δεύτερον, σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους η οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον, εγγύς ή ευρύτερο, συνδέεται με τις ατομικές διαφορές στην ανάπτυξη των παιδιών και εφήβων μεταναστών;

Τα αποτελέσματα διεθνών εκθέσεων (OECD, 2006), αλλά και τα ευρήματα ερευνών από τη Βόρεια Αμερική (Fuglini, 1998) δείχνουν ότι στις χώρες αυτές τα μεταναστόπουλα εμφανίζουν ικανοποιητικό επίπεδο ακαδημαϊκής επάρκειας και προσαρμογής, ενίοτε καλύτερο ακόμα και από τους γηγενείς μαθητές, το οποίο περιγράφεται στη βιβλιογραφία με τον όρο «μεταναστευτικό παράδοξο» (García-Coll & Marks, 2011). Οι Levels, Dronkers και Kraaykamp (2008) χρησιμοποίησαν τα στοιχεία της μαθηματικής επάρκειας 7.703 παιδιών σε 13 χώρες υποδοχής μεταναστών από 35 χώρες προέλευσης με βάση τα αποτελέσματα PISA 2003 για να εξετάσουν παράγοντες του μακροσυστήματος (χώρα καταγωγής, χώρα υποδοχής, κοινότητα συμπατριωτών) που ερμηνεύουν τις παρατηρούμενες διαφορές επίδοσης. Τα ευρήματα έδειξαν ότι, ανεξαρτήτως χώρας καταγωγής, οι καλύτερες επιδόσεις των εφήβων μεταναστών στην Αυστραλία και στη Νέα Ζηλανδία συνδέθηκαν με μεταβλητές του κοινωνικού πλαισίου οι οποίες διευκολύνουν την οικονομική ένταξη των μεταναστών και την αντιμετώπιση των απειλών της μετανάστευσης (π.χ. των διακρίσεων). Διαφορές εντοπίστηκαν στην επίδοση των μεταναστών εφήβων ως προς τη χώρα καταγωγής, διαφορές οι οποίες ερμηνεύονται εν μέρει με βάση την πολιτική σταθερότητα των χωρών αυτών. Τα παιδιά που προέρχονται από χώρες με σταθερό πολιτικό σύστημα είχαν καλύτερες επιδόσεις, σε αντίθεση με τους πολιτικούς πρόσφυγες που αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα, τα οποία μάλιστα φαίνεται να «μεταφέρονται» από τη μία γενιά στην άλλη. Τέλος, οι ερευνητές παρατήρησαν ότι παράγοντες του εξω-συστήματος, όπως η υψηλή αριθμητική εκπροσώπηση και η συνοχή της κοινότητας των συμπατριωτών ή ο διαχωρισμός από την ευρύτερη κοινωνία, έχουν αρνητική συνάφεια με την επίδοση των μεταναστών εφήβων.

Το σχολικό περιβάλλον που ανταποκρίνεται στις αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών έχει βρεθεί ότι συνδέεται θετικά με την ποιότητα των σχέσεων εκπαιδευτικού-μαθητή υπό τη μορφή της εκπαιδευτικής και συναισθηματικής στήριξης (Vedder & Horenczyk, 2005). Έμφαση δίνεται επίσης στα χαρακτηριστικά του αναλυτικού προγράμματος και στην αντίστοιχη εκπαιδευτική πολιτική, στην καταλ-

ληλότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού και στα χαρακτηριστικά της τάξης (García Coll & Szalacha, 2004). Σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνεται ο αρνητικός ρόλος των υποβαθμισμένων σχολείων, τα οποία εμφανίζουν υψηλά ποσοστά μεταναστών εξαιτίας της «φυγής των ντόπιων» προς σχολεία ή περιοχές με λιγότερους μετανάστες (Nusche, 2009). Η συγκέντρωση υψηλού ποσοστού μεταναστών μαθητών σε ορισμένα σχολεία έχει συσχετιστεί με έντονη τάση για διαχωρισμό, καθώς και με αυξημένα προβλήματα κοινωνικοπολιτισμικής προσαρμογής, χαμηλά επίπεδα σχολικής επίδοσης και δυσκολίες στη σύναψη φιλίας μεταξύ των παιδιών μεταναστών και των γηγενών ομηλικών τους (Andersen & Thomsen, 2011).

Η αρνητική σχολική έκβαση των μεταναστών μαθητών, όπως η σχολική αποτυχία, οι συχνές απουσίες από τα μαθήματα, η πρόωρη διακοπή της φοίτησης ή η σχολική διαρροή, έχει συσχετιστεί στη βιβλιογραφία με παράγοντες απόθνησης εντός του εκπαιδευτικού συστήματος (Finn & Rock, 1997. Vedder & Horenczyk, 2005). Για παράδειγμα, οι διακρίσεις από συμμαθητές και καθηγητές εις βάρος των μεταναστών μαθητών έχει βρεθεί ότι συνδέονται αρνητικά με τα κίνητρα μάθησης, τις προσδοκίες σχολικής αυτοαποτελεσματικότητας και την ψυχολογική επάρκεια (Wong, Eccles, & Sameroff, 2003). Εκτός από τις εκπαιδευτικές διακρίσεις και την προκατάληψη των συνομηλικών, σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα για την ακαδημαϊκή επιτυχία των μεταναστών μαθητών αποτελούν οι θεσμικές διακρίσεις (Fisher, Wallace, & Fenton, 2000). Αυτές εμφανίζονται ως εμπόδιο για ανοδική κοινωνική κινητικότητα, επαγγελματική αποκατάσταση και πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά, με αποτέλεσμα να αναστέλλουν τα κίνητρα για μάθηση, λόγω του χάσματος που ανοίγεται μεταξύ επιτευγμάτων και προσδοκιών των μαθητών.

Η πεποίθηση ότι η οικογένεια συνιστά τον πλέον σημαντικό φορέα κοινωνικοποίησης οδήγησε στις προσπάθειες των ερευνητών να εντοπίσουν τις συνθήκες εκείνες που προάγουν την ανάπτυξη και την προσαρμογή των νεαρών μεταναστών. Οι στενές υποστηρικτικές σχέσεις και η διατήρηση της συνοχής στο οικογενειακό πλαίσιο θεωρούνται σημαντικοί προβλεπτικοί παράγοντες της ψυχικής υγείας των παιδιών αυτών, καθώς συνδέονται με τη δυνατότητα των γονέων να τα υποστηρίξουν ώστε να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις δυσκολίες στο σχολείο και στη γειτονιά (Chun & Akutsu, 2003. Santisteban & Mitrani, 2002. Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2001). Καταστάσεις σύγχυσης στις οικογένειες των μεταναστών, όπως η ασυμφωνία ανάμεσα στον επιπολιτισμό παιδιών και γονέων και

η αντιστροφή ρόλων, αυξάνουν τις διαγενεακές συγκρούσεις, εμποδίζουν την επίλυση προβλημάτων και προκαλούν στα παιδιά συναισθήματα αμηχανίας ή ντροπής για την καταγωγή των γονιών τους (Hyman, Vu, & Beiser, 2000. Rumbaut & Portes, 2001).

Οι συνθήκες αποχωρισμού των παιδιών από τους γονείς, δηλαδή όταν τα παιδιά μένουν πίσω στην πατρίδα τους με συγγενείς ή όταν μεταναστεύουν πριν από τους γονείς, έχουν συσχετιστεί με διαταραγμένες οικογενειακές σχέσεις και με δυσκολία προσαρμογής στις καινούριες συνθήκες. Ο αποχωρισμός των μικρών παιδιών από τη μητέρα συνδέεται με αντιδραστική διαταραχή του δεσμού, η οποία μετά την επανένωση εκδηλώνεται με αμφιθυμική διάθεση προσέγγισης-αποφυγής του παιδιού προς τη μητέρα (García Coll & Magnuson, 1997). Για τα παιδιά των προσφύγων η μετακίνηση στην καινούρια χώρα συνοδεύεται συχνά από την αναβίωση προηγούμενων τραυματικών εμπειριών, οι οποίες επιβαρύνουν την ψυχική υγεία και την προσαρμογή τους. Οι ανήλικοι που μετακινούνται ασυνόδευτοι ή χωρίς τη στήριξη από τουλάχιστον ένα μέλος της οικογένειας ή της ευρύτερης κοινότητας είναι πιθανό να παρουσιάσουν συμπτώματα διαταραχής μετατραυματικού στρες, σε μεγαλύτερη συχνότητα από τους συνομηλίκους τους (Burnett & Peel, 2001. Hicks, Lalonde, & Pepler, 1993).

Ενδοπροσωπικοί παράγοντες, όπως η εσωτερική έδρα ελέγχου, οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, η εξωστρέφεια και η δεκτικότητα σε εμπειρίες, έχουν συσχετιστεί με την υγιή προσαρμογή των μεταναστών (García Coll & Magnuson, 1997). Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και την προσαρμογή δεν είναι ευθύγραμμη, καθώς συχνά παρεμβάλλονται κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στη διαμόρφωση των αλληλεπιδράσεων του ατόμου με το περιβάλλον. Για παράδειγμα, η εξωστρέφεια έχει βρεθεί ότι συνεισφέρει θετικά στην προσαρμογή των μεταναστών, αλλά στην περίπτωση των παλιννοστούντων συνδέεται με συναισθήματα ματαιώσης, ανίας και συμπτώματα κατάθλιψης (Ward et al., 2001). Όσον αφορά τα παιδιά και τους εφήβους, οι ατομικοί προστατευτικοί παράγοντες θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ατόμου με το αναπτυξιακό περιβάλλον. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η περίπτωση της διαμόρφωσης προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας. Ενώ αυτές εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες του άμεσου περιβάλλοντος, ωστόσο στη συνέχεια ωθούν το παιδί να αναζητήσει

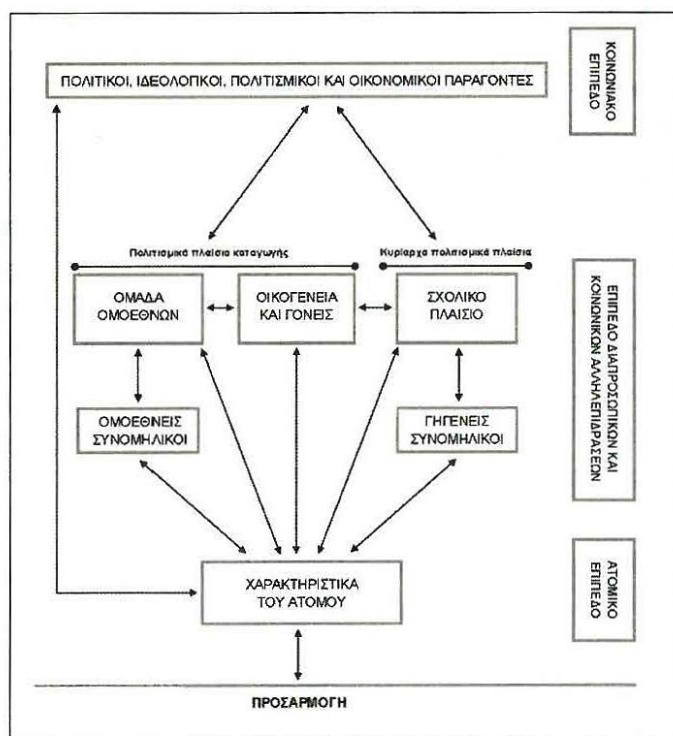
τις όποιες ευκαιρίες προσφέρει το περιβάλλον του και να τις εκμεταλλευτεί κατά τρόπο που θα του επιτρέψει να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τις μελλοντικές στρεσογόνες προκλήσεις (Μόττη-Στεφανίδη & συν., 2005). Άλλες ατομικές ιδιότητες που έχει βρεθεί ότι συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των αντίξοων συνθηκών είναι η νοημοσύνη (Masten et al., 1999), η αίσθηση της αυτοεκτίμησης και αυτοπεποίθησης (Rutter, 2000) και η επίκτητη αίσθηση αισιοδοξίας (Seligman, 1990).

Ένα πολυεπίπεδο ενοποιητικό μοντέλο

Αποδεχόμενοι ότι η διαπολιτισμική επαφή, οι διομαδικές σχέσεις και οι αναπτυξιακές διεργασίες καταλαμβάνουν κεντρική θέση στη διαμόρφωση της εμπειρίας των νεαρών μεταναστών, οι Motti-Stefanidi, Berry, Chryssochoou, Sam και Phinney (2012) επεξεργάστηκαν ένα πολυεπίπεδο μοντέλο, το οποίο επιχειρεί να ενοποιήσει τις θεωρίες του επιπολιτισμού, της Κοινωνικής Ψυχολογίας και της αναπτυξιακής επιστήμης σε ένα σύνθετο θεωρητικό σχήμα, καλύπτοντας έτσι ένα διαπιστωμένο κενό στη συναφή βιβλιογραφία. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, η προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών συντελείται στα πλαίσια αλληλένδετων διεργασιών ανάπτυξης, επιπολιτισμού και διομαδικής συμπεριφοράς. Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αυτής το αναπτυσσόμενο άτομο καλείται να ανταποκριθεί στις βασικές αναπτυξιακές προκλήσεις του σταδίου που διανύει και συγχρόνως να διαμορφώσει σχήματα συμπεριφοράς που συνδυάζουν τον πολιτισμό της χώρας προέλευσης με τον τρόπο ζωής και τις αξίες της χώρας υποδοχής.

Οι βασικές αναπτυξιακές προκλήσεις, παρά την πολιτισμική ποικιλία τους, έχουν καταρχήν οικουμενικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, όλα τα παιδιά θα διέλθουν ορισμένες βαθμίδες κάποιου εκπαιδευτικού συστήματος, θα αλληλεπιδράσουν με άλλα παιδιά, θα αποκτήσουν καινούριους τρόπους σκέψης και έκφρασης, θα αντιμετωπίσουν την ανάγκη δημιουργίας προσωπικής ταυτότητας κατά την εφηβεία, κ.ά. (Greenfield, Keller, Fuligni, & Maynard, 2003. Μόττη-Στεφανίδη, 2004). Επιπλέον, ο νεαρός μετανάστης πρέπει να καταφέρει: (α) να συνδυάσει με αρμονικό τρόπο τα στοιχεία της οικογένειας και της χώρας υποδοχής, (β) να αποκτήσει επαρκή γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, ώστε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σχολείου και σε άλλες καθημερινές επικοινωνιακές ανάγκες,

(γ) να φτάσει στο στάδιο επίτευξης της εθνικής του ταυτότητας, η οποία ενδεχομένως θα έχει μεικτό πολιτισμικό περιεχόμενο, αφού προηγουμένως διερευνήσει την εθνική ταυτότητα των γονιών του και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της χώρας υποδοχής, (δ) να κατανοήσει και να αποδεχτεί τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ της δικής του και της κυρίαρχης εθνικής ομάδας, και (ε) να αναπτύξει θετικές στάσεις προς τους συμπατριώτες και προς τους ντόπιους μέσα από αποτελεσματικές στρατηγικές αντιμετώπισης της προκατάληψης και των διακρίσεων (García Coll & Magnuson, 1997. Μόττη-Στεφανίδη, 2012).

Σχήμα 1. Πολυεπίπεδο ενοποιητικό μοντέλο για τον επιπολιτισμό και την προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών
(πηγή: Motti-Stefanidi, Berry, Chrysoschoou, Sam, & Phinney, 2012).

Το μοντέλο των Motti-Stefanidi et al. (2012) προτείνει τρία επάλληλα επίπεδα ανάλυσης της προσαρμογής των νεαρών μεταναστών: το ατομικό επίπεδο, το επίπεδο των διαπροσωπικών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, και το κοινωνιακό

επίπεδο (βλ. Σχήμα 1). Το *ατομικό* επίπεδο αναφέρεται σε ενδοατομικά χαρακτηριστικά, όπως η προσωπικότητα και η ιδιοσυγκρασία, τα κίνητρα, η αυτορρύθμιση, η γνωστική ανάπτυξη, η κατάσταση γενικής υγείας και το στάδιο ανάπτυξης. Το *ενδιάμεσο* επίπεδο των πολλαπλών αλληλεπιδράσεων συμβάλλει στην κατανόηση της δυναμικής των σχέσεων που διέπουν την ανάπτυξη και τον επιπολιτισμό των παιδιών και εφήβων μεταναστών. Η οικογένεια, το σχολείο και οι συνομήλικοι, ομοεθνείς και γηγενείς, ασκούν άμεση θετική ή αρνητική επιρροή στο αναπτυσσόμενο άτομο. Παράγοντες του εξωσυστήματος, όπως ο χώρος εργασίας και τα κοινωνικά δίκτυα των γονιών (όσον αφορά το μέγεθος, την ομοιογένεια, τη συχνότητα και την ποιότητα των επαφών) συνδέονται με την προσαρμογή και την ψυχική υγεία των μελών της οικογένειας. Το *κοινωνικό* επίπεδο συνοψίζει τους πολιτικούς, ιδεολογικούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς παράγοντες, όπως οι αξίες, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και οι πεποιθήσεις αναφορικά με τις κοινωνικές σχέσεις, την έννοια της διαφορετικότητας και το έθνος (Χρυσοχόου, 2011).

Τρία βασικά ερωτήματα τίθενται στο σημείο αυτό: Πρώτον, κατά πόσο τα φαινόμενα κοινωνιακού επιπέδου της χώρας υποδοχής, αλλά και της χώρας προέλευσης, συνιστούν άμεσους παράγοντες που σχετίζονται με την προσαρμογή και την ανάπτυξη των παιδιών και εφήβων μεταναστών; Δεύτερον, σε ποιο βαθμό οι παράγοντες του κοινωνιακού επιπέδου μεταβάλλουν θετικά ή αρνητικά τις ενδιάμεσες επιδράσεις στην πορεία ανάπτυξης του παιδιού και του εφήβου; Τρίτον, ποιοι ατομικοί και ενδιάμεσοι παράγοντες μεταβάλλουν τη θετική ή αρνητική επίδραση των παραγόντων του κοινωνιακού επιπέδου;

Οι στάσεις της ευρύτερης κοινωνίας απέναντι στη μετανάστευση συνδέονται με την εκπαίδευση των παιδιών μεταναστών. Οι πολιτικές και οι πρακτικές που εφαρμόζονται στο σχολείο, εθνοκεντρικές ή πολυπολιτισμικές, διαφοροποιούν ανάλογα τις προσδοκίες των εκπαιδευτικών αναφορικά με την πρόοδο των παιδιών, τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικών, αλλά και τις σχέσεις με την ομάδα των συνομηλίκων (Ogbu & Simons, 1998). Η εμπειρία στο σχολείο σχετίζεται με τον επιπολιτισμό των μεταναστών μαθητών και τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Vandeyar, 2008). Συγχρόνως, διαμορφώνει τις συνθήκες εκείνες που οδηγούν είτε στην ατομική κινητικότητα των μεταναστών, είτε στη διατήρηση της «νομιμότητας» της ασυμμετρίας στην κοινωνική θέση των ομάδων. Οι οικονομικές συνθήκες συνδέονται άμεσα με το αντιμεταναστευτικό

αίσθημα, ιδιαιτέρως σε περιόδους ύφεσης και όταν τα ποσοστά ανεργίας είναι υψηλά (Suárez-Orozco, 2000). Τα κοινωνικά φαινόμενα και το αντιμεταναστευτικό αίσθημα λειτουργούν επίσης σε ενδιάμεσο επίπεδο, καθώς οδηγούν –μεταξύ άλλων– στον κοινωνικό αποκλεισμό των μεταναστών και στην απουσία κοινωνικής στήριξης, τα οποία με τη σειρά τους προκαλούν αρνητικό κλίμα στην οικογένεια και μειώνουν τη συμμετοχή των γονιών στην εκπαίδευση των παιδιών (Farley & Alba, 2002).

Πέραν των πολιτισμικών πλαισίων της χώρας υποδοχής, το μοντέλο των Motti-Stefanidi et al. (2012) εξετάζει τη διττή διαδικασία της ανάπτυξης και του επιπολιτισμού των νεαρών μεταναστών από τη σκοπιά της χώρας καταγωγής. Υποστηρίζει ότι οι άμεσες και έμμεσες επιδράσεις των παραγόντων κοινωνιακού επιπέδου από την οπτική της χώρας προέλευσης δύνανται να αναλυθούν με βάση τρία συστατικά: (α) το οικολογικό-κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας στο οποίο ζει το παιδί (π.χ. δομή και λειτουργία της οικογένειας, συγγενείς, φίλοι), (β) τις οικογενειακές αξίες, δηλαδή τα πολιτισμικά στοιχεία της εθνικής ομάδας και της ευρύτερης κοινωνίας σχετικά με τον γονικό ρόλο, την ανατροφή των παιδιών, τις προσδοκίες για τη συμπεριφορά και την ανάπτυξή τους, και (γ) τα επιπολιτισμικά χαρακτηριστικά των γονιών, όπως στρατηγικές επιπολιτισμού και αντιμετώπισης των διακρίσεων και των προκαταλήψεων.

Ένα παράδειγμα των παραπάνω μπορεί να βρει εφαρμογή στη μελέτη των οικογενειακών αξιών των μεταναστών από την Αλβανία. Η οικογένεια αποτελεί για τους Αλβανούς μια ισχυρή συμπαγή ομάδα που δεν περιλαμβάνει μόνο τους γονείς και τα παιδιά, αλλά όλα τα συγγενικά μέλη (Beqja, 2000). Η έννοια της συγγένειας αποδίδεται στα αλβανικά με τη λέξη “fisi” (δηλ. ίδιας φύσης, ίδιου χαρακτήρα, βλ. Çabej, 1996) και περικλείει, εκτός από τα μέλη της εκτεταμένης οικογένειας, το σύνολο των συγγενών, δηλ. το “soi” που εντάσσεται στο οικογενειακό σύστημα. Σημαντικές αξίες που ορίζουν τον Αλβανό μετανάστη στην Ελλάδα υποδεικνύουν, αφενός, τον σημαντικό ρόλο του συζύγου, του πατέρα και του αδελφού στη λήψη αποφάσεων και, αφετέρου, την ενίσχυση του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια (Μπεζεβέγκης, Ντάλλα, & Γκαρή, 2010). Το γεγονός ότι αυτές οι εμπειρίες βιώνονται στο πλαίσιο της οικογένειας δημιουργεί την αίσθηση της άμεσης επίδρασης του πολιτισμικού πλαισίου της χώρας προέλευσης στην ανάπτυξη των παιδιών, στη δημιουργία σχέσεων αλλά και συγκρούσεων μεταξύ των μελών της

οικογένειας. Επιπλέον, οι εμπειρίες αυτές ενδέχεται να ασκούν διαμεσολαβητικό ρόλο στις σχέσεις του ατόμου με την κοινωνία της χώρας υποδοχής.

Η θεωρητική πρόταση των Motti-Stefanidi et al. (2012) προβάλλει την ιδέα των πολλαπλών διεργασιών και επιπέδων, τα οποία συλλειτουργούν και συγκροτούν το πλαίσιο προσαρμογής και ανάπτυξης των παιδιών και εφήβων μεταναστών. Θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε το σχήμα αυτό ως ένα μοντέλο που διασυνδέει τρία διαδοχικώς αλληλεπιδρώντα επίπεδα: το ενδοπροσωπικό, το διαπροσωπικό και το κοινωνικοπολιτισμικό. Το νεαρό άτομο δεν αποτελεί παθητικό δέκτη των εμπειριών που βιώνει στην κοινωνία όπου μεγαλώνει, αλλά επηρεάζει ταυτόχρονα με τη σειρά του την οικογένεια, την ομάδα των συνομηλίκων και την ευρύτερη κοινότητα. Έτσι, το πολυεπίπεδο ενοποιητικό μοντέλο ενσωματώνει βιολογικές, ψυχολογικές, κοινωνικές και επιπολιτισμικές διεργασίες, οι οποίες συμβάλλουν διαδραστικά στην ανάπτυξη και προσαρμογή του παιδιού και του εφήβου. Επιπλέον, το μοντέλο επιτρέπει τον εντοπισμό των συνθηκών που θέτουν σε κίνδυνο την ψυχολογική επάρκεια του παιδιού, αλλά και των προστατευτικών παραγόντων που μπορούν να εξουδετερώσουν ή να μετριάσουν την επίδραση των στρεσογόνων γεγονότων, συμβάλλοντας έτσι στην κατανόηση και προαγωγή της ψυχικής ανθεκτικότητας σε ατομικό και συστημικό επίπεδο.

ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η ένταξη των παιδιών και εφήβων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία είναι συνάρτηση του επιπολιτισμού και της ψυχολογικής και ψυχοκοινωνικής τους προσαρμογής. Οι διεργασίες επιπολιτισμού περιγράφουν τον προσανατολισμό των νεαρών μεταναστών προς τη χώρα υποδοχής και προς τη χώρα καταγωγής, όπως αντανακλάται μέσα από τις σχέσεις με την οικογένεια και τους συμπατριώτες. Η ψυχολογική προσαρμογή προϋποθέτει την επίτευξη ενδοπροσωπικής ισορροπίας, η οποία αποτυπώνεται στην αυτοεκτίμηση, στο υποκειμενικό αίσθημα ευτυχίας και στην απουσία ψυχολογικών συμπτωμάτων. Η ψυχοκοινωνική προσαρμογή

αφορά την απόκτηση των κατάλληλων κοινωνικών δεξιοτήτων και συμπεριφορών που συντελούν στην αντιμετώπιση καθημερινών προβλημάτων στα πεδία του σχολείου, της οικογένειας και των συνομηλίκων (Μόττη-Στεφανίδη, Παυλόπουλος, & Καπώνη, 2007).

Η ερευνητική ομάδα Athena Studies of Resilient Adaptation του Πανεπιστημίου Αθηνών έχει παράξει σημαντικό ερευνητικό έργο σε ό,τι αφορά τη μελέτη του επιπολιτισμού και της προσαρμογής των νεαρών μεταναστών στην Ελλάδα από το 2003 μέχρι σήμερα, αναπτύσσοντας ένα δίκτυο διεθνών συνεργασιών και συμμετέχοντας σε διαπανεπιστημιακά consortia. Στους βασικούς ερευνητικούς στόχους περιλαμβάνονται οι στρατηγικές επιπολιτισμού και η προσαρμογή των μεταναστών από την Αλβανία και των Ποντίων παλιννοστούντων εφήβων, καθώς οι ομάδες αυτές είναι οι πολυπληθέστερες μεταξύ των μη γηγενών μαθητών που φοιτούν στα ελληνικά σχολεία (Γκότοβος & Μάρκου, 2004). Όσον αφορά τον επιπολιτισμό, βρέθηκε ότι τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη γενιά των Ποντίων εφήβων είναι περισσότερο προσανατολισμένη στην εθνική τους ομάδα, συγκριτικά με τους εφήβους από την Αλβανία. Μάλιστα, οι μετανάστες έφηβοι δεύτερης γενιάς από την Αλβανία δείχνουν μεγαλύτερη στροφή προς την ελληνική κουλτούρα από ό,τι οι συμπατριώτες τους της πρώτης γενιάς, οι οποίοι τείνουν σταδιακά να μειώνουν τη σχέση με τη χώρα καταγωγής των γονιών τους. Όσον αφορά την ψυχολογική προσαρμογή, μελέτες με διαφορετικά δείγματα έχουν δείξει ότι οι Πόντιοι και οι Αλβανοί έφηβοι δεν παρουσιάζουν περισσότερα συναισθηματικά προβλήματα από τους Έλληνες συνομηλίκους τους. Η σχολική προσαρμογή εξετάστηκε σε συνάρτηση με την ακαδημαϊκή επάρκεια, δηλαδή τον μέσο όρο βαθμολογίας, τον αριθμό των απουσιών από τα μαθήματα, την επιμέλεια, τη θετική συναναστροφή με τους συνομηλίκους και την ικανότητα τήρησης των κανόνων συμπεριφοράς στο σχολικό πλαίσιο. Στους τομείς αυτούς βρέθηκε ότι τόσο οι Πόντιοι όσο και οι Αλβανοί έφηβοι είχαν χαμηλή επίδοση, με τα προβλήματα να είναι πιο εμφανή στους μετανάστες μαθητές της πρώτης γενιάς (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008).

Τα παραπάνω αποτελέσματα θέτουν ορισμένες προκλήσεις όσον αφορά την ερμηνεία τους, καθώς και τη μεθοδολογία των ερευνών με δείγματα μεταναστών, γενικότερα. Ένα σημαντικό δίλημμα έχει να κάνει με την υιοθέτηση κοινού μέτρου σύγκρισης για όλους τους μαθητές, έναντι της χρήσης της ομάδας των γηγε-

νών συνομηλίκων ως σημείου αναφοράς για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τους νεαρούς μετανάστες. Ο ίδιος ο ορισμός της απουσίας διακρίσεων, ο οποίος σηματοδοτεί τη δυναμική πορεία προς μια κατάσταση εξισορρόπησης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών διαφορών μεταξύ συγκρίσιμων δημογραφικά μεταναστευτικών-ημεδαπών πληθυσμιακών ομάδων (Κόντης, 2009), αλλά και αναπτυξιακά κριτήρια συνηγορούν προς τη δεύτερη επιλογή. Από εκεί και πέρα, οι ίδιοι οι Έλληνες έφηβοι απέχουν πολύ από το να συγκροτούν μία, ενιαία και ομοιογενή ομάδα. Στη μελέτη των Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, et al. (2008) αυτή η παράμετρος ελήφθη υπ' όψιν, έτσι ώστε η σύγκριση των μεταναστευτικών ομάδων να γίνεται κάθε φορά με τους γηγενείς συμμαθητές που φοιτούσαν στα ίδια σχολεία, ελέγχοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους οικολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες πλαισίου, όπως οι διαφορές σε επίπεδο γειτονιάς. Ο χειρισμός αυτός οδήγησε στην ανάδειξη ευρημάτων που δεν θα μπορούσαν να εντοπιστούν διαφορετικά, όπως ότι οι Πόντιοι (αλλά όχι και οι Αλβανοί) έφηβοι αντιμετωπίζουν περισσότερα στρεσογόνα γεγονότα ζωής από ό,τι οι γηγενείς μαθητές, ενώ η κοινωνικοδημογραφική αντιξοότητα και η σχολική επάρκεια των Αλβανών εφήβων συγκριτικά με τους Έλληνες ομηλικούς παρουσιάζουν μεγαλύτερη επιβάρυνση από αυτήν των Ποντίων παλιννοστούντων – όχι επειδή οι δείκτες των μεταναστών από την Αλβανία είναι χειρότεροι σε απόλυτους αριθμούς, αλλά μάλλον επειδή οι γηγενείς συμμαθητές των Ποντίων εφήβων έχουν αντίστοιχα χαμηλές επιδόσεις. Η διαπίστωση αυτή αναδεικνύει με τη σειρά της έναν διπλό κίνδυνο διακρίσεων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα: ανάλογα με τη μεταναστευτική ιδιότητα και το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο συγχρόνως. Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς πόσο επιβαρυντικός είναι δυνητικά ο συνδυασμός αυτός σε περιόδους βαθιάς οικονομικής κρίσης, όπως αυτή που διέρχεται η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Πέρα από τη σύγκριση σε επίπεδο μέσων όρων, πιο διαφωτιστική από ψυχολογική άποψη είναι η συσχέτιση των διεργασιών του επιπολιτισμού με τις διαστάσεις της προσαρμογής των μεταναστών και παλιννοστούντων παιδιών και εφήβων. Οι αναλύσεις αυτές αποσκοπούν να εντοπίσουν σημαντικούς προβλεπτικούς παράγοντες που άπτονται της επιτυχούς ψυχικής και ψυχοκοινωνικής λειτουργίας των νεαρών αυτών. Τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών έδειξαν πώς οι μετανάστες και παλιννοστούντες έφηβοι που έχουν συχνότερη συναναστροφή με

Έλληνες, καθώς και εκείνοι που χρησιμοποιούν περισσότερο την ελληνική γλώσσα στο οικογενειακό τους περιβάλλον, έχουν αυξημένη πιθανότητα να εμφανίσουν υψηλότερο μέσο όρο βαθμολογίας στο σχολείο και να χαρακτηριστούν από τους εκπαιδευτικούς ως πιο ευσυνείδητοι και με καλύτερη διαγωγή (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, et al., 2008. Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008).

Ο διαχρονικός μεθοδολογικός σχεδιασμός και η εφαρμογή πολυεπίπεδων στατιστικών τεχνικών επιτρέπουν την ανάλυση αναπτυξιακών μοτίβων της προσαρμογής. Αξιοποιώντας τα εργαλεία αυτά οι Motti-Stefanidi, Asendorpf και Masten (2012) κατάφεραν να διαχωρίσουν τις σύνθετες επιδράσεις των ατομικών-ψυχολογικών παραγόντων από παράγοντες πλαισίου που αναφέρονταν στη σχολική τάξη. Έτσι, στο ατομικό επίπεδο βρέθηκε ότι η προσαρμογή των νεαρών μεταναστών συνδέεται περισσότερο με ψυχοκοινωνικούς πόρους, όπως οι προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας και η γονική εμπλοκή στο σχολείο, παρά με παράγοντες επικινδυνότητας, όπως η μεταναστευτική ιδιότητα και η κοινωνική αντιξοότητα. Στο επίπεδο της σχολικής τάξης, ωστόσο, το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο και η αναλογία μεταναστών/γνηγνών μαθητών στην τάξη μετρίασαν την επίδραση των προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και της μεταναστευτικής ιδιότητας πάνω στη σχολική επάρκεια. Ευρήματα όπως τα παραπάνω απομακρύνουν τους ερευνητές από την απλοϊκή αναπαραγωγή στερεοτυπικών αντιλήψεων και καλούν για διεπιστημονικές προσεγγίσεις, καθώς αποκαλύπτουν τους σύνθετους μηχανισμούς της προσαρμογής των μεταναστών μαθητών στο σχολικό περιβάλλον.

Από τη μελέτη της προσαρμογής των Αλβανών εφήβων σε συνάρτηση με τις στρατηγικές επιπολιτισμού, ειδικότερα, προέκυψε ότι η προτίμηση στην εναρμόνιση συνδέεται με θετική ψυχολογική και σχολική προσαρμογή, ενώ η τάση για αφομοίωση ήταν συνυφασμένη με καλύτερη σχολική επάρκεια. Αντίθετα, η προτίμηση των εφήβων στον διαχωρισμό συνδέθηκε με αυξημένα προβλήματα συμπεριφοράς, ενώ το πιο χαμηλό επίπεδο προσαρμογής ανέφεραν οι εφηβοί με τάση προς την περιθωριοποίηση (Παυλόπουλος & συν., 2009). Σε άλλη έρευνα διαπιστώθηκε επίσης ότι ο διαχωρισμός, ως στρατηγική επιπολιτισμού, αποτελεί παράγοντα επικινδυνότητας για την προσαρμογή τόσο των εφήβων από την Αλβανία όσο και των Ποντίων παλιννοστούντων μαθητών. Μεγάλα ποσοστά από ψυχικά ευάλωτους και ψυχολογικά μη επαρκείς μαθητές υιοθετούσαν τη στρατηγική του

διαχωρισμού, ενώ αυτό δεν ίσχυε για τους ψυχικά ανθεκτικούς και τους ψυχολογικά επαρκείς μαθητές. Επιπλέον, η διαμόρφωση εθνικής ταυτότητας κατόπιν ενεργητικής εξερεύνησης βρέθηκε ότι λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχολογική επάρκεια και την προσαρμογή των μεταναστών εφήβων, καθώς οι περισσότεροι ψυχικά ανθεκτικοί μαθητές, στην έρευνα αυτή, τοποθετήθηκαν στο στάδιο επίτευξης της εθνικής ταυτότητας (Μόττη-Στεφανίδη, Ντάλλα, & συν., 2011).

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των ερευνών σχετικά με το οικογενειακό πλαίσιο των εφήβων μεταναστών. Όπως έχει επισημανθεί ήδη παραπάνω, ο έφηβος μετανάστης που εγκαταλείπει την πατρίδα μαζί με τους γονείς του αντιμετωπίζει μια σειρά από προκλήσεις, οι οποίες σχετίζονται με το «επιπολιτισμικό χάσμα» μεταξύ γονιών και παιδιών, καθώς και με αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας (Suárez-Orozco & Suárez-Orozco, 2001). Η αδυναμία των γονέων να ανταποκριθούν στις προκλήσεις αυτές πυροδοτεί εντάσεις, συγκρούσεις, χαμηλά επίπεδα οικογενειακής συνοχής και ασάφεια ρόλων στην οικογένεια. Στην προσπάθεια να προστατεύσουν τα παιδιά από τις επιδράσεις του επιπολιτισμού, οι γονείς επιβάλλουν αυστηρή πειθαρχία και έντονο έλεγχο, ενώ συγχρόνως μεταθέτουν στα παιδιά ευθύνες ενηλίκων (π.χ. επικοινωνία με φορείς στη χώρα εγκατάστασης). Οι ασυνεπείς στάσεις των γονέων και η απουσία δομής, μαζί με την αντιστροφή ρόλων στην οικογένεια, αυξάνουν τις συγκρούσεις γονέων-εφήβων και εμποδίζουν την αποτελεσματική επίλυση προβλημάτων (Chun & Akutsu, 2003. Santisteban & Mitrani, 2002).

Υπό αυτό το πρίσμα μελετήθηκαν διαχρονικά ορισμένες υποθέσεις όσον αφορά τις συγκρούσεις των γνηγενών και των μεταναστών από την Αλβανία εφήβων με τους γονείς τους (Μόττη-Στεφανίδη, Παπαθανασίου, & συν., 2011. Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, & Tandaros, 2011). Το πρώτο ερώτημα αφορούσε την ποσότητα και την ποιότητα των οικογενειακών συγκρούσεων ανάμεσα στους Έλληνες και τους εφήβους από την Αλβανία. Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι δεύτεροι είχαν περισσότερες και πιο έντονες συγκρούσεις με τους γονείς τους από ό,τι οι πρώτοι κατά την προεφηβεία. Διαχρονικά όμως καταγράφηκε μείωση των συγκρούσεων, με αποτέλεσμα οι δύο ομάδες να μη διαφέρουν στις συγκρούσεις με τους γονείς κατά την κυρίως εφηβική ηλικία. Το δεύτερο ερώτημα αφορούσε τη συσχέτιση των συγκρούσεων γονέων-εφήβων με τη σχολική και την ψυχολογική προσαρμογή. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα παιδιά που βιώνουν συχνά συγκρούσεις με τους

γονείς διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο εμφάνισης προβλημάτων σχολικής προσαρμογής και χαμηλής αυτοεκτίμησης. Σε γενικές γραμμές, η ψυχολογική προσαρμογή των εφήβων σε συνάρτηση με τις οικογενειακές συγκρούσεις παρουσίασε τη μορφή και τα χαρακτηριστικά μια καμπυλόγραμμης τροχιάς. Όταν η συχνότητα των συγκρούσεων υπερβαίνει μια ορισμένη τιμή, τότε φαίνεται να διαταράσσεται η ισορροπία στις σχέσεις των εφήβων με τους γονείς, με συνέπεια την εκδήλωση ψυχολογικών προβλημάτων και προβλημάτων εξωτερίκευσης. Τα ευρήματα έδειξαν επίσης ότι η σχέση των συγκρούσεων με τη σχολική βαθμολογία και τη δημοτικότητα παρουσίασε καταρχήν παρόμοια εικόνα για τους γηγενείς και τους μετανάστες έφηβους. Ωστόσο, περαιτέρω αύξηση των συγκρούσεων με τους γονείς συνδέθηκε με ψυχολογικά προβλήματα, μείωση της αυτοεκτίμησης και προβλήματα διαγωγής μόνο στους εφήβους από την Αλβανία και όχι στους Έλληνες μαθητές.

Μια άλλη μεταβλητή που διαθρώνεται επίσης σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης και καλεί για αντίστοιχους μεθοδολογικούς χειρισμούς είναι η προσλαμβανόμενη διάκριση, η οποία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντιλαμβάνεται τις διακρίσεις. Όσον αφορά το θέμα αυτό, οι Motti-Stefanidi και Asendorpf (2012) θεώρησαν ότι οι έφηβοι μετανάστες που διαθέτουν περισσότερα θετικά χαρακτηριστικά, όπως υψηλές προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας, αυτοεκτίμηση, καλύτερη σχολική επίδοση και μεγαλύτερη δημοτικότητα, θα αναγνωρίζουν λιγότερες διακρίσεις σε βάρος τους. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στο ότι οι παραπάνω έφηβοι είναι λιγότερο επιρρεπείς σε αρνητικές ερμηνείες των ασαφών περιστατικών που βιώνουν, καθώς και στο ότι αποσπούν περισσότερες θετικές αντιδράσεις από το κοινωνικό περιβάλλον τους. Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι θετικές ατομικές ιδιότητες είναι σε θέση να μετριάσουν τη «μεταφορά» της προσλαμβανόμενης διάκρισης από το επίπεδο της εθνικής ομάδας στο ατομικό επίπεδο, δηλαδή σε βάρος του εαυτού.

Οι έρευνες που παρουσιάστηκαν, δεν είναι προφανώς οι μοναδικές στο πεδίο μελέτης των μεταναστών παιδιών και εφήβων στον ελληνικό χώρο. Δεν ισχυρίζονται καν ότι δίνουν οριστικές ή πλήρεις απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτουν. Πέρα από το τι και το πώς, οι ερευνητές καλούνται να φωτίσουν το γιατί, δηλαδή τους ψυχολογικούς μηχανισμούς μέσα από τους οποίους ενεργοποιούνται οι διαπιστωμένες ομοιότητες/διαφορές και συσχετίσεις. Για παράδειγμα, δεν είναι σαφές αν τα κίνητρα των μεταναστών εφήβων δεύτερης γενιάς για αφομοίωση

εδράζονται στο ατομικό τους ιστορικό, κυρίως στο γεγονός ότι γεννήθηκαν στη χώρα υποδοχής και δεν έχουν παραστάσεις από τον τόπο καταγωγής των γονέων τους, ή σε παράγοντες κοινωνικής πίεσης στο πλαίσιο ενός αφομοιωτικού εκπαιδευτικού συστήματος. Επίσης, δεν είναι αυτονόητοι οι λόγοι εξαιτίας των οποίων οι συγκρούσεις γονέων-εφήβων έχουν πιο επιβαρυντική επίδραση στην προσαρμογή των μεταναστών παρά των γηγενών μαθητών. Όσον αφορά την προσλαμβανόμενη διάκριση, δεν διευκρινίζεται αν ο προστατευτικός ρόλος των ατομικών ιδιοτήτων έχει συμπεριφορικό ή γνωστικό ερμηνευτικό υπόβαθρο. Οι παραπάνω επισημάνσεις μπορεί να υποδεικνύουν ερωτήματα και υποθέσεις, ορισμένες από τις οποίες βρίσκονται ήδη υπό διερεύνηση, αλλά καθόλου δεν εννοούν να στερήσουν από τους ερευνητές τη δυνατότητα εφαρμογής των μέχρι σήμερα ευρημάτων σε στοχευμένες δράσεις σε επίπεδο παρεμβάσεων και πολιτικής.

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε η θεωρητική διασύνδεση των εννοιών της μεταναστεύσης, του επιπολιτισμού και της ανάπτυξης. Συγχρόνως, παρουσιάστηκαν τα πρόσφατα ερευνητικά πορίσματα όσον αφορά τον επιπολιτισμό και την προσαρμογή των παιδιών και εφήβων μεταναστών στον ελλαδικό χώρο. Μια γενική διαπίστωση από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση είναι ότι η μελέτη της προσαρμογής των νεαρών μεταναστών στα πλαίσια της οντογενετικής τους ανάπτυξης δεν λαμβάνει επαρκώς υπ' όψιν το διαπολιτισμικό αναπτυξιακό πεδίο του ατόμου – ή τουλάχιστον αυτό συνέβαινε μέχρι πρόσφατα. Η ανάλυση του αναπτυξιακού πεδίου αποτελεί το κλειδί που οδηγεί στη μελέτη της διαπολιτισμικής επαφής ως αναπτυξιακής διαδικασίας και στην αποσαφήνιση των σχημάτων επιπολιτισμού των παιδιών και των ενήλικων μεταναστών. Η κατανόηση της διαπολιτισμικής διάστασης προϋποθέτει την πολύπλευρη και πολυεπίπεδη προσέγγιση της προσαρμογής των παιδιών αυτών και των οικογενειών τους. Η προσαρμογή είναι αναγκαίο να εξεταστεί σε συνάρτηση με τα πλαίσια ανάπτυξης και τις ενδο-ομαδικές διαφορές, εστιάζοντας στο περιβάλλον όπου το παιδί ζει και μεγαλώνει

(π.χ., κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, πολιτισμικές αξίες της οικογένειας, κ.ά.). Η προσφυγή στη θεωρία, η διεπιστημονική προσέγγιση και η εφαρμογή προχωρημένων μεθοδολογικών και στατιστικών τεχνικών συνιστούν πολύτιμα εργαλεία, και φαίνεται πως έχουν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες για την αξιοποίησή τους.

Οι Van Oudenhoven και Ward (2013) επισημαίνουν ότι η έρευνα για τον επιπολιτισμό των μεταναστών καλείται να ενσωματώσει τουλάχιστον τρεις σημαντικές μεταβολές που συνδέονται με την αποδυνάμωση των κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Πρώτον, οι φθηνότερες μορφές επικοινωνίας και μεταφορών διευκολύνουν τη μετακίνηση των μεταναστών μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, με αποτέλεσμα οι μετανάστες να αναπτύσσουν παράλληλες διαπολιτισμικές δραστηριότητες (π.χ. διεθνικές επαγγελματικές συνεργασίες). Δεύτερον, η αυξανόμενη εκπροσώπηση των μεταναστών πρώτης και δεύτερης γενιάς στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις οδηγεί σε δημογραφική συρρίκνωση των γηγενών πληθυσμών. Τρίτον, η ιδέα μια παγκόσμιας κουλτούρας γίνεται περισσότερο αποδεκτή υπό τις πιέσεις της παγκοσμιοποίησης, έστω με τοπικές πολυεθνικές αποχρώσεις. Θα λέγαμε ότι οι τάσεις αυτές αφορούν τους νεαρούς μετανάστες περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ομάδα, καθώς είναι η δική τους παρουσία που κινητοποιεί τις δημογραφικές αλλαγές, την ίδια στιγμή που οι ίδιοι αντιμετωπίζουν την πρόκληση της προσαρμογής στα νέα δεδομένα.

Η πρόσφατη βιβλιογραφία στον χώρο της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας για τον επιπολιτισμό των παιδιών και των εφήβων, αλλά και η εκτενής βιβλιογραφία σχετικά με την προσαρμογή των μεταναστών, γενικά, παρέχουν πλούσιο υλικό για τον σχεδιασμό παρεμβάσεων με σκοπό την ομαλή ένταξη και προσαρμογή των νεαρών αλλοδαπών και παλιννοστούντων. Οι παρεμβάσεις αυτές εστιάζονται σε τρεις σημαντικούς άξονες της ανάπτυξης του παιδιού: το σχολείο, την οικογένεια και το άτομο.

Σχολείο. Οι παρεμβάσεις στο σχολείο απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς, μαθητές και γονείς (βλ. Χατζηκρήστου, Γιαβρίμης, & Λαμπροπούλου, 2012). Σε πρώτο στάδιο, θεωρείται σκόπιμη η παροχή ειδικών γνώσεων και δεξιοτήτων, με τις οποίες εκπαιδευτικοί και γονείς θα βοηθηθούν ώστε να κατανοήσουν τα ζητήματα της προσαρμογής των παιδιών μεταναστών. Τα σχετικά προγράμματα δίνουν έμφαση στη βελτίωση του σχολικού κλίματος μέσα από την καλλιέργεια δεξιοτήτων που συμβάλλουν στην αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων και στη μείωση

της αντικοινωνικής συμπεριφοράς (π.χ. Hatzichristou, 2004). Άλλες παρεμβάσεις συνδυάζουν την ψυχολογική και τη σχολική προσαρμογή των παιδιών με την οργάνωση εξωσχολικών δραστηριοτήτων, οι οποίες θεωρούνται ως ευκαιρία για την επίγνωση των ατομικών ικανοτήτων, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο προοπτικές για επιτυχία (García Coll & Szalacha, 2004). Σημαντική θεωρείται η συνεργασία του σχολείου με την κοινότητα για την οργάνωση προγραμμάτων που απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες αλλοδαπών και παλιννοστούντων (π.χ., μεταναστόπουλα διαζευγμένων οικογενειών ή με μακροχρόνια άνεργους γονείς, βλ. Ehrensaft & Tousignant, 2006).

Οικογένεια. Τα προγράμματα που απευθύνονται στους γονείς αποσκοπούν στη βελτίωση των δεξιοτήτων τους με στόχο την αποτελεσματική επικοινωνία με τα παιδιά και το σχολικό πλαίσιο. Πρόσφατες μελέτες θεωρούν ως περισσότερο αποτελεσματικά τα προγράμματα που απευθύνονται σε ομάδες γονέων «υψηλού κινδύνου», καθώς λόγω της φτωχής εκπαίδευσης, της κοινωνικής απομόνωσης και του χαμηλού εισοδήματος οι γονείς αυτοί αδυνατούν να αντλήσουν πληροφορίες από άλλες πηγές στήριξης. Άλλα προγράμματα απευθύνονται σε μονογονεϊκές οικογένειες, ανύπαντρες μητέρες και μητέρες που έχουν υποστεί οι ίδιες κακοποίηση ή παραμέληση από το κοινωνικό περιβάλλον τους (Sam, 2006).

Ομάδες μαθητών. Σε αντίθεση με την παλαιότερη, «αρνητική» έμφαση στους παράγοντες επικινδυνότητας, τα σύγχρονα προγράμματα παρέμβασης που απευθύνονται σε παιδιά και εφήβους υιοθετούν «θετικό» προσανατολισμό και επικεντρώνονται στη θωράκιση του ατόμου με την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την παροχή ψυχοκοινωνικών πόρων. Οι προσεγγίσεις αυτές εμπνέονται από τα θεωρητικά μοντέλα της ψυχικής ανθεκτικότητας (Luthar, Chicchetti, & Becker, 2000. Masten, 2001), της ενδυνάμωσης (Perkins & Zimmerman, 1995) και της πολιτισμικής μάθησης (Brislin & Yoshida, 1994) και κινούνται πάνω σε τρεις άξονες: (α) την αντισταθμιστική εκμάθηση γνώσεων και δεξιοτήτων, (β) τις στρατηγικές ερμηνείες του κοινωνικού περιβάλλοντος με πολιτισμικά λειτουργικούς όρους, και (γ) την ανάπτυξη πολλαπλών όψεων της ατομικής ταυτότητας, οι οποίες συμβάλλουν στη δημιουργική αντιμετώπιση της στερεοτυπικής απειλής και του κοινωνικού στίγματος (Shih, 2004).

Το πολυεπίπεδο ενοποιητικό μοντέλο του επιπολιτισμού, το οποίο παρουσιάστηκε στο κεφάλαιο αυτό, υποδεικνύει την ανάγκη να δοθεί έμφαση σε ομάδες

παιδιών που αντιμετωπίζουν αυξημένη αντιξοότητα, ώστε να «θωρακιστούν» με προστατευτικούς παράγοντες για την προσαρμογή τους σε τομείς όπως η επίλυση προβλημάτων, οι κοινωνικές δεξιότητες και οι στρατηγικές αντιμετώπισης στρεσογόνων καταστάσεων. Οι στόχοι τέτοιων προγραμμάτων περιλαμβάνουν την κατανόηση των συναισθημάτων των μαθητών, την αναζήτηση προοπτικών, την αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων, τη διαμόρφωση υψηλών προσδοκιών αυτοαποτελεσματικότητας και την ενίσχυση της εικόνας του εαυτού.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι θετικές επιπτώσεις από την εφαρμογή παρεμβάσεων στους παραπάνω άξονες δεν περιορίζονται μόνο στους άμεσα εμπλεκόμενους, δηλαδή στα παιδιά και τους εφήβους μετανάστες και παλιννοστούντες. Η ευρύτερη κοινωνία υποδοχής ωφελείται επίσης από την αύξηση της πολιτισμικής ενσυναίσθησης και την καλλιέργεια της δικής της πολιτισμικής συνείδησης, με ορατές συνέπειες στη βελτίωση των διομαδικών σχέσεων (Γιωτσίδη & Σταλίκας, 2004). Η κοινωνικοψυχολογική έρευνα προτείνει τεχνικές για την άμβλυνση των στερεοτύπων και τη μείωση των προκαταλήψεων με βάση την υπόθεση της κατηγοριοποίησης. Τέτοιες είναι: (α) η *αποκατηγοριοποίηση*, δηλαδή η ενθάρρυνση της επαφής σε διαπροσωπικό επίπεδο με την παράλληλη υποβάθμιση της ένταξης σε εθνικές ομάδες, (β) η *επανακατηγοριοποίηση*, με την υπαγωγή των ατόμων σε μία υπερκείμενη, κοινή εσω-ομάδα, (γ) η *διασταύρωση των κατηγοριακών υπαγωγών*, έτσι ώστε να καθίσταται ανενεργό το κριτήριο του διαχωρισμού με βάση την εθνική καταγωγή, και (δ) η *υποκατηγοριοποίηση*, η οποία αφορά τη δημιουργία πολλών επιμέρους τύπων, με αποτέλεσμα τη σταδιακή διάλυση των στερεοτύπων (Χαντζή & Hewstone, 1999). Χρησιμοποιώντας παρόμοιο θεωρητικό υπόβαθρο και υιοθετώντας τη μεθοδολογία της έρευνας δράσης, η Δικαίου (1999) και οι συνεργάτες της σχεδίασαν και υλοποίησαν προγράμματα παρέμβασης με στόχο την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών και των ιδρυμάτων παροχής βοήθειας προς τους μετανάστες. Οι ερευνητές επισημαίνουν την ανάγκη συνεργασίας με φορείς της πολιτείας και της τοπικής αυτοδιοίκησης για την επιτυχή έκβαση τέτοιων εγχειρημάτων. Η παρέμβαση της Ντάλλα (2000) επικεντρώθηκε στους δημοφιλείς εφήβους, με το σκεπτικό ότι η αλλαγή των δικών τους στάσεων και της συμπεριφοράς τους απέναντι στους μετανάστες και παλιννοστούντες μαθητές θα οδηγούσε σε αντίστοιχη μεταβολή των στάσεων και της συμπεριφοράς των συμμαθητών τους, μέσα από διεργασίες κοινωνικής επιρροής.

Όπως ίσως έχει ήδη διαφανεί, τα προγράμματα παρέμβασης δεν απευθύνονται αποκλειστικά σε μεταναστούπουλα, αλλά προτείνεται να επεκταθούν ώστε να συμπεριλάβουν επίσης γηγενείς ομάδες, ιδιαιτέρως παιδιά και εφήβους που προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα. Υιοθετείται εδώ η κοινωνικοψυχολογική έννοια της μειονότητας, η οποία αναφέρεται στην ασυμμετρία της κοινωνικής ισχύος μάλλον, παρά στην αριθμητική υποεκπροσώπηση. Η διαπίστωση ότι συχνά η μετανάστευση συνοδεύεται από αυξημένη κοινωνικο-δημογραφική αντιξοότητα (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla et al., 2008) είναι εξάλλου χαρακτηριστική και υποδεικνύει μια βασική κατεύθυνση προς την οποία επιβάλλεται να κινηθούν ανάλογες παρεμβάσεις και πολιτικές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akhtar, S. (1999). *Immigration and identity. Turmoil, treatment and transformation*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Albanians in Greece: Heading home again (2012, January 14). *The Economist*. Διαθέσιμο στο <http://www.economist.com/node/21542818>
- Andersen, C. S., & Thomsen, K. M. (2011). Policy Implications of Limiting Immigrant Concentration in Danish Public Schools. *Scandinavian Political Studies*, 34 (1), 27-52.
- Beqja, H. (2000). *Tranzicioni demokratik dhe psikologjia e Shqiptarëve të sotëm* [Democratic transition and psychology of Albanian today]. Tiranë: Akademia e Shkencave të Shqipërisë.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An international Review*, 46(1), 5-68.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57, 615-631.
- Berry, J. W. (2006). Contexts of acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 27-42). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L. & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55(3), 303-332.
- Berry, J. W., & Sam, D. L. (1997). Acculturation and adaptation. In J. W. Berry., M. H. Segall, & Ç. Kağıtçıbaşı (Eds), *Handbook of cross-cultural psychology: Social Behavior and applications* (pp. 291-326). Boston: Allyn and Bacon.
- Bongaarts, J., & Bulatao, R. A. (Eds) (2000). *Beyond six billion: Forecasting the world's population*. Washington, DC: National Academy Press.
- Bourhis, R., Barrette, G., El-Geledi, S., & Schmidt, R. (2009). Acculturation orientations and social relations between immigrant and host community members in California. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40(3), 443-467.
- Bourhis, R. Y., Moïse, L. C., Perreault, S., & Senécal, S. (1997). Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach. *International Journal of Psychology*, 32, 369-386.
- Brewer, M. B., & Miller, N. (1996). *Intergroup relations*. Buckingham, UK: Open University Press.
- Brislin, R., & Yoshida, T. (Eds) (1994). *Improving intercultural interactions: Models for cross-cultural training programs*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1997). Ecological models of human development. In M. Gauvain & M. Cole (Eds), *Readings on the development of children* (2nd ed., pp. 37-43). New York: W. H. Freeman & Company.

- Brown, R., & Zagefka, H. (2011). The dynamics of acculturation: An intergroup perspective. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds), *Advances in experimental social psychology* (pp. 129-184). Burlington, VT: Academic Press.
- Burnett, A., & Peel, M. (2001). Health needs of asylum seekers and refugees. *British Medical Journal*, 322, 544-547.
- Γιωτοῖδης, Β., & Σταλίκας, Α. (2004). Η διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία σε πρόσφυγες: Ψυχοκοινωνικές ανάγκες και πολιτισμικές διαφορές. *Ψυχολογία*, 11(1), 34-52.
- Γκότοβος, Ε. Α., & Μάρκου, Γ. Π. (2004). *Παλιννοστούντες και αλλοδαποί μαθητές στην ελληνική εκπαίδευση. Τεύχος Β: Αναλυτικά στοιχεία*. Αθήνα: Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.
- Çabej, E. (1996). *Studime etimologjike në fushë të shqipes, vëll. IV* (DH-J) [Etymological studies in the field of Albanian, Vol. IV]. Tiranë: Akademia e shkencave e Republikës së Shqipërisë.
- Chun, K., & Akutsu, P. (2003). Acculturation among ethnic minority families. In K. Chun, P. Organista, & G. Marín (Eds), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 95-119). Washington, DC: American Psychological Association.
- Cicchetti, D., & Toth, S. L. (2000). Developmental processes in maltreated children. In D. Hansen (Ed.), *Nebraska symposium on motivation: Vol. 46: Child maltreatment* (pp. 85-160). Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Coleman, P., & Karraker, K. (1997). Self-efficacy and parenting quality: Findings and future applications. *Developmental Review*, 18, 47-85.
- Compas, B., & Wagner, B. (1991). Psychosocial stress during adolescence: Intrapersonal and interpersonal processes. In M. E. Colten & S. Gore (Eds), *Adolescent stress: Causes and consequences* (pp. 67-85). New York, NY: Walter de Gruyter.
- Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης & Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες (2001). *Οδηγός για τον μετανάστη και τον πρόσφυγα*. Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο.
- Δικαίου, Μ. (1999). Μειονοτικές ομάδες: Έρευνα και παρέμβαση στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα. *Ψυχολογία*, 6(2), 247-253.
- Dalla, M., & Motti-Stefanidi, F. (2010, July). Sociopsychological predictors of multicultural ideology among Greek students. In J. Berry (convenor), *Mutual intercultural relations in plural societies*, symposium at the XXth International Congress of the International Association for Cross-Cultural Psychology, Melbourne, Australia.
- De Leersnyder, J., Mesquita, B., & Kim, H. S. (2011). Where do my emotions belong? A study of immigrants' emotional acculturation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(4), 451-463.
- Diener, M. L., & Lucas, R. E. (2004). Adults' desires for children's emotions across 48 countries. Associations with individual and national characteristics. *Journal of Cross-cultural Psychology*, 35(5), 525-547.

- Driedger, L. (2003). *Race and ethnicity: Finding identities and equalities*. Don Mills, Ontario, Canada: Oxford University Press.
- Eccles, J. S., Lord, S., & Buchanan, C. M. (1996). School transitions in early adolescence: "What are we doing to our young people?" In J. A. Graber, J. Brooks-Gunn, & A. C. Petersen (Eds), *Transitions through adolescence: Interpersonal domains and context* (pp. 251-284). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας (2001). *Απογραφή πληθυσμού 2001*. Αθήνα: ΕΣΥΕ. Διαθέσιμο στο <http://www.statistics.gr/>
- Ehrensaft, E., & Tousignant, M. (2006). Immigration and resilience. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 467-483). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and social identity. *Annual Review of Psychology*, 53, 161-186.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (2007). *Η μεταναστευτική πρόκληση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Eurostat (2011). *Migrants in Europe: A statistical portrait of the first and second generation (2011 edition)*. Luxembourg: Eurostat, European Commission. Διαθέσιμο στο <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Farley, R., & Alba, R. (2002). The new second generation in the United States. *International Migration Review*, 36(3), 669-701.
- Finn, J. D., & Rock, D. A. (1997). Academic students at risk for school failure. *Journal of Applied Psychology*, 82(2), 221-234.
- Fisher, C., Wallace, S., & Fenton, R. (2000). Discrimination distress during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 679-695.
- Fuligni, A. J. (1998). The adjustment of children from immigrant families. *Current Directions in Psychological Science*, 7, 99-103.
- García Coll, C., & Magnuson, K. (1997). The psychological experience of immigration: A developmental perspective. In A. Booth, A. C. Crouter, & N. S. Landale (Eds), *Immigration and the family: Research and policy on U.S. immigrants* (pp. 91-131). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- García Coll, C., & Marks, A. K. (2011). *The immigrant paradox in children and adolescents. Is becoming American a developmental risk?* Washington, DC: American Psychological Association.
- García Coll, C., & Szalacha, L. (2004). The multiple contexts of middle childhood. In R. Behrman (Ed.), *The Future of Children*, 14(2), 81-97.
- Graig, G. (1998). Community development in a global context. *Community Development Journal*, 33(1), 2-17.
- Greenfield, P. M., Keller, H., Fuligni, A., & Maynard, A. (2003). Cultural pathways through universal development. *Annual Review of Psychology*, 54, 461-490.
- Grinberg, L., & Grinberg, R. (1989). *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*. New Haven, CT: Yale University Press.

- Hatzichristou, C. (2004). Alternative school psychological services: Development of a model linking theory, research and service delivery. In N. M. Lambert, I. Hylander, & J. Sandoval (Eds), *Consultee-centered consultation: Improving the quality of professional services in schools and community organizations* (pp. 115-132). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hicks, R., Lalonde, R. N., & Pepler, D. (1993). Psychosocial considerations in the mental health of immigrant and refugee children. *Canadian Journal of Community Mental Health*, 12(2), 71-87.
- Hyman, I., Vu, N., & Beiser, M. (2000). Post-migration stresses among Southeast Asian refugees youth in Canada: A research note. *Journal of Comparative Family Studies*, 31(2), 281-293.
- Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (2010). *Στατιστικά στοιχεία για αλλοδαπούς και παλιννοστούντες μαθητές*. Αθήνα: ΙΠΟΔΕ. Διαθέσιμο στο <http://www.ipode.gr/>
- International Organization for Migration (2010). *World Migration Report 2010*. Geneva: IOM. Διαθέσιμο στο <http://www.publications.iom.int>
- Κανελλόπουλος, Κ. Ν., Γρέγου, Μ., & Πετραλιάς, Α. (2006). *Παράνομοι μετανάστες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέντρο Προγραμματισμού και Κοινωνικών Ερευνών.
- Κόντης, Α. (2009). Ιθαγένεια και ενσωμάτωση μεταναστών. Στο Α. Κόντης (Επιμ.), *Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών* (σελ. 21-73). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Levels, L., Dronkers, J., & Kraaykamp, G. (2008). Immigrant children's educational achievement in western countries: Origin, destination, and community effects on mathematical performance. *American Sociological Review*, 73, 835-853.
- Λιανός, Θ. Π., Κανελλόπουλος, Κ., Γρέγου, Μ., Γκέμι, Ε., & Παπακωνσταντίνου, Π. (2008). *Εκτίμηση του όγκου των αλλοδαπών που διαμένουν παράνομα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.
- Liebkind, K. (2006). Ethnic identity and acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 78-96). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Liebkind, K., & Jasinskaja-Lahti, I. (2000). The influence of experiences of discrimination on psychological stress: A comparison of seven immigrant groups. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10, 1-16.
- Luthar, S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Mahoney, J. L., & Stattin, H. (2000). Leisure activities and adolescent antisocial behavior: The role of structure and social context. *Journal of Adolescence*, 23, 113-127.
- Markus, H., & Kitayama, S. (1994). The cultural construction of self and emotion: Implications for social behavior. In S. Kitayama & H. Markus (Eds), *Culture and emotion* (pp. 89-130). Washington, DC: American Psychological Association.
- Masten, A. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.

- Masten, A., Hubbard, J., Gest, S., Tellegen, A., Garmezy, N., & Ramirez, M. (1999). Competence in the context of adversity: Pathways to resilience and maladaptation from childhood to late adolescence. *Development and Psychopathology*, 11, 143-169.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2004). Η πολιτισμική διάσταση στις αντιλήψεις των γονέων και των εκπαιδευτικών σχετικά με την ψυχολογική επάρκεια των παιδιών και των εφήβων. *Νέα Παιδεία*, 11, 101-115.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2012). Η προσαρμογή μεταναστών και παλιννοστούντων μαθητών: Παράγοντες επικινδυνότητας και ψυχική ανθεκτικότητα. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 205-234). Αθήνα: Gutenberg.
- Motti-Stefanidi, F., & Asendorpf, J. B. (2012). Perceived discrimination of immigrant youth living in Greece: How does group discrimination translate into personal discrimination? *European Psychologist*, 17(2), 93-104.
- Motti-Stefanidi, F., Asendorpf, J. B., & Masten, A. S. (2012). The adaptation and well-being of adolescent immigrants in Greek schools: A multi-level, longitudinal study of risks and resources. *Development and Psychopathology*, 24, 451-473.
- Motti-Stefanidi, F., Berry, J. W., Chrysoschoou, X., Sam, D. L., & Phinney, J. (2012). Positive immigrant youth adaptation in context: Developmental, acculturation and social psychological perspectives. In A. S. Masten, K. Liebkind, & D. Hernandez (Eds), *Realizing the potential of immigrant youth* (pp. 117-158). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α. Χ., Τάκης, Ν., & Παυλόπουλος, Β. (2011). Εθνική ταυτότητα, τακτικές επιπολιτισμού και ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών/παλιννοστούντων μαθητών. Στο Π. Σ. Κορδούτης & Β. Γ. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 108-126). Αθήνα: Διάδραση.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Παπαθανασίου, Α., Αναγνωστάκη, Λ., Μαστροθεόδωρος, Σ., Γεωργίου, Π., & Παυλόπουλος, Β. (2011). Συγκρούσεις μεταξύ γονέων και εφήβων ως παράγοντας ευαλωτότητας για την ψυχική ανθεκτικότητα μεταναστών εφήβων. Στο Α. Ματσόπουλος (Επιμ.), *Από την ευαλωτότητα στην ψυχική ανθεκτικότητα: Εφαρμογές στο σχολικό πλαίσιο και στην οικογένεια* (σελ. 113-143). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Παυλόπουλος, Β., & Καπώνη, Κ. (2007). Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή Ποντίων παλιννοστούντων εφήβων. Στο Σ. Μ. Χριστογιώργος (Επιμ.), *Θέματα ψυχοδυναμικής και ψυχοκοινωνικής ψυχιατρικής* (σελ. 549-567). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papathanassiou, A., & Masten, A. S. (2008). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5, 235-261.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., & Masten, A. S. (2008). Acculturation and adaptation of immigrant adolescents in Greek urban schools. *International Journal of Psychology*, 43, 45-58.

- Μόττη-Στεφανίδη, Φ., Παυλόπουλος, Β., Τάκης, Ν., Ντάλλα, Μ., Παπαθανασίου, Α., & Masten, A. (2005). Ψυχική ανθεκτικότητα και προσδοκίες αυτοαποτελεσματικότητας: Μια μελέτη μεταναστών και παλιννοστούντων εφήβων. *Ψυχολογία*, 12(3), 349-367.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., & Tandaros, S. (2011). Parent-adolescent conflict and adolescents' adaptation: A longitudinal study of Albanian immigrant youth living in Greece. *International Journal of Developmental Science*, 5, 57-71.
- Μπεζεβέγκης, Η., Ντάλλα, Μ., & Γκαρή, Α. (2010). Έκφραση του θυμού ως κατάστασης και ως χαρακτηριστικού προσωπικότητας και οικογενειακές αξίες σε δείγμα γηγενών, μεταναστών και παλιννοστούντων, *Ψυχολογία*, 17(1), 71-89.
- Noh, S., & Kaspar, V. (2003). Perceived discrimination and depression: Moderating effects of coping, acculturation, and ethnic support. *Racial/Ethnic Bias and Health*, 93(2), 232-238.
- Ντάλλα, Μ. (2000). *Στάσεις και συμπεριφορά Ελλήνων μαθητών προς τους Ποντίους και Βορειο-ηπειρώτες συμμαθητές τους: Ένα πρόγραμμα παρέμβασης*. Διδακτορική διατριβή. Τομέας Ψυχολογίας, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα.
- Nusche, D. (2009). *What works in migrant education? A review of evidence and policy options* (OECD Education Working Paper No. 22). Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ogbu, J. U., & Simons, H. D. (1998). Voluntary and involuntary minorities: A cultural-ecological theory of school performance with some implications for education. *Anthropology & Education Quarterly*, 29(2), 155-188.
- Oppedal, B. (2006). Development and acculturation. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 97-113). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Oppedal, B., Roysamb, E., & Heyerdahl, S. (2005). Ethnic group, acculturation, and psychiatric problems in young immigrants. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(6), 646-660.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2006). *Where immigrant students succeed. A comparative review of performance and engagement in PISA 2003*. Paris: OECD.
- Παπαδόπουλος, Ρ. Κ. (2012). Αποδημία, νόστος και τραύμα. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 319-360). Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαστυλιανού, Α. (2012). Γιατί παλιννοστούντες, γιατί Έλληνες; Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 17-44). Αθήνα: Gutenberg.
- Παυλόπουλος, Β. (2011). Το πεδίο της μετανάστευσης. Στο Π. Σ. Κορδούτης & Β. Γ. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Πεδία έρευνας στην Κοινωνική Ψυχολογία* (σελ. 84-88). Αθήνα: Διάδραση.
- Παυλόπουλος, Β., & Μπεζεβέγκης, Η. (2008). Διεργασίες επιπολιτισμού των μεταναστών. Στο Η. Μπεζεβέγκης (Επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα: Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 54-71). Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.

- Παυλόπουλος, Β., Μπεζεβέγκης, Η., & Γεωργαντή, Κ. (2012). Εθνική ταυτότητα και ψυχολογική προσαρμογή εφήβων μεταναστών. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές διαδρομές: παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή* (σελ. 91-125). Αθήνα: Gutenberg.
- Παυλόπουλος, Β., Ντάλλα, Μ., Καλογήρου, Σ., Θεοδώρου, Ρ., Μαρκούση, Δ., & Μόττη-Στεφανίδη, Φ. (2009). Επιπολιτισμός και προσαρμογή μεταναστών εφήβων στο σχολικό πλαίσιο. *Ψυχολογία*, 16(3), 400-421.
- Perkins, D., & Zimmerman, M. (1995). Empowerment theory, research, and application. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 569-579.
- Phinney, J. S. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 9, 34-49.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults. Review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57, 493-510.
- Phinney, J. S., Romero, I., Nava, M., & Huang, D. (2001). The role of language, parents, and peers in ethnic identity among adolescents in immigrant families. *Journal of Youth and Adolescence*, 30(2), 135-153.
- Roysearcar-Sodowsky, G., & Maestas, M. V. (2000). Acculturation, ethnic identity and acculturative stress: Evidence and measurement. In R. H. Dana (Ed.), *Handbook of cross-cultural and multicultural personality assessment* (pp. 113-131). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rumbaut, R., & Portes, A. (2001). *Ethnicities: Children of immigrants in America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Rutter, M. (2000). Resilience reconsidered: Conceptual considerations, empirical findings, and policy implications. In J. P. Shonkoff & S. J. Meisels (Eds), *Handbook of early childhood intervention* (2nd ed., pp. 651-682). New York, NY: Cambridge University Press.
- Sam, D. L. (2006). Acculturation of immigrant children and women. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 403-418). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Sam, D. L., & Oppedal, B. (2003). Acculturation as a developmental pathway. *Online Readings in Psychology and Culture*, 8(1). <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1072>
- Santisteban, D., & Mitrani, V. (2002). Influence of the acculturation processes on the family. In K. M. Chun, P. B. Organista, & G. Marin (Eds), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 3-13). Washington, DC: American Psychological Association.
- Seligman, M. E. P. (1990). *Learned optimism*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Shih, M. (2004). Positive stigma: Examining resilience and empowerment in overcoming stigma. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 591(1), 175-185.

- Suárez-Orozco, C. (2000). Identities under siege: Immigration stress and social mirroring among the children of immigrants. In C. Suárez-Orozco & A. C. G. M. Robben (Eds), *Cultures under siege: Collective violence and trauma* (pp. 194-227). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Suárez-Orozco, C. (2004). Formulating identity in a globalized world. In M. Suárez-Orozco & D. B. Qin-Hilliard (Eds), *Globalization: Culture and education in the new millennium* (pp. 173-202). Berkeley, CA: University of California Press.
- Suárez-Orozco, C., & Suárez-Orozco, M. (2001). *Children of immigrants*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Supple, A. J., Ghazarian, S. R., Frabutt, J. M., Plunkett, S. W., & Sands, T. (2006). Contextual influences on Latino adolescent ethnic identity and academic outcomes. *Child Development*, 77(5), 1427-1433.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Triandafyllidou, A. (2000). The political discourse on immigration in southern Europe: A critical analysis. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 10, 373-389.
- United Nations High Commissioner for Refugees (2012). *Asylum levels and trends in industrialized countries: Statistical overview of asylum applications lodged in Europe and selected non-European countries*. New York, NY: UN High Commissioner for Refugees.
- Van de Vijver, F. J. R., Breugelmans, S. M., & Schalk-Soekar, S. R. G. (2008). Multiculturalism: Construct validity and stability. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, 93-104.
- Van Oudenhoven, J. P., & Ward, C. (2013). Fading majority cultures: The implications of transnationalism and demographic changes for immigrant acculturation. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23, 81-97.
- Vandeyar, S. (2008). Changing student-teachers' beliefs and attitudes in South African classrooms. In E. Weber (Ed.), *Educational change in South Africa: Reflections on local realities, practices and reforms* (pp. 113-126). Rotterdam/Taipei: Sense Publishers.
- Vedder, P. H., & Horenczyk, G. (2005). Acculturation and the school. In D. L. Sam & J. W. Berry (Eds), *The Cambridge handbook of acculturation psychology* (pp. 419-469). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Vega, W. A., & Gil, A. G. (1999). A model for explaining drug use behavior among Hispanic adolescents. *Drugs & Society*, 14(1-2), 57-74.
- Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. East Sussex, UK: Psychology Press.
- Χαντζή, Α., & Hewstone, M. (1999). Γνωστικά μοντέλα αλλαγής στερεοτύπων: Ο ρόλος της τυπικότητας των υποδειγμάτων. *Ψυχολογία*, 6(2), 213-220.
- Χατζηχρήστου, Χ., Γιαβρίμης, Π., & Λαμπροπούλου, Κ. (2012). Γηγενείς και αλλοδαποί μαθητές στο ελληνικό σχολείο: Ενδοπροσωπικές διαστάσεις και στρατηγικές αντιμετώπισης αγχογόνων καταστάσεων. Στο Α. Παπαστυλιανού (Επιμ.), *Διαπολιτισμικές*

- διαδρομές: Παλιννόστηση και ψυχοκοινωνική προσαρμογή (σελ. 255-286). Αθήνα: Gutenberg.
- Χρυσόχοου, Ξ. (2010). Αναπαραστάσεις του κοινωνικού και του πολιτισμικού στις νοσηματοδοτήσεις της κοινής συνύπαρξης σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα: Μια κοινωνιοψυχολογική ανάλυση της αντίθεσης στη μετανάστευση σε ιδεολογικό επίπεδο. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης, & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά* (σελ. 491-522). Αθήνα: Πεδίο.
- Χρυσόχοου, Ξ. (2011). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα. Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ward, C., Bochner, S., & Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
- Winefield, A. H. (2002). Unemployment, underemployment, occupational stress and psychological well-being. *Australian Journal of Management*, 27, 137-148.
- Wong, C. A., Eccles, J. S., & Sameroff, A. (2003). The influence of ethnic discrimination and ethnic identification on African American adolescents' school and socioemotional adjustment. *Journal of Personality*, 71(6), 1197-1232.
- Zane, N., & Mak, W. (2003). Major approaches to the measurement of acculturation among ethnic minority populations: A content analysis and an alternative empirical strategy. In K. M. Chun, P. B. Organista, & G. Marin (Eds), *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (pp. 39-60). Washington, DC: American Psychological Association.